

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА ТА ПІДГОТОВКИ
ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ**

Кафедра кримінального права та кримінології

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ»

Для здобувачів вищої освіти
третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти зі
спеціальності 081 «Право»

Дніпро – 2023

УКЛАДАЧІ:

1. Завідувач кафедри кримінального права та кримінології, д.ю.н., с.н.с., **Василь БЕРЕЗНЯК**
2. Доцент кафедри кримінального права та кримінології, к.ю.н., **Анастасія ФІЛІПП**

РЕЦЕНЗЕНТИ:

1. Професор кафедри правоохоронної діяльності Університету митної справи та фінансів, доктор юридичних наук, доцент **Олексій ТИТАРЕНКО**.
2. Суддя Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області, доктор філософії у галузі права **Ірина ШАПОВАЛОВА**.

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри кримінального права та кримінології ННІППФПНП «29» серпня 2023 № 2

ТЕМА 1. КРИМІНОЛОГІЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ОСОБУ ЗЛОЧИНЦЯ. (6 години)

План

1. Поняття особи злочинця. Структура особи злочинця.
2. Класифікація і типологія злочинців.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія: підручник / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. 416 с.
2. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів; за заг. ред. О.М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 538 с.
3. Кримінологія: підручник / [Б.М. Головкін, В.В. Голіна, О.В. Лисодєд та ін.]; за аг. ред. Б.М. Головкіна. Харків: Право, 2020. 384 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Сформувати понятійний апарат щодо понять «особи злочинця», «криміногенна особа», «пост криміногенна особа» та ін., відмежування поняття особи злочинця від суб'єкта кримінального правопорушення, визначення рівнів вивчення особи злочинця, характеристика основних кримінологічних ознак особи злочинця, проведення аналізу співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця, визначенні поняття «класифікація злочинців» та класифікувати злочинців та понятті «типологія злочинців» і типів злочинців.

ВСТУП

Однією із основних складових предмета науки кримінології є вчення про особу злочинця. Без нього не можливо до кінця з'ясувати всі інші кримінологічні проблеми, будь-то детермінанти злочинності чи організація боротьби з нею.

З одного боку, детермінанти злочинності пов'язані з об'єктивними соціальними явищами, які негативно впливають на моральне формування людей і проявляються в індивідуалістичних, антисуспільних поглядах, звичках, позиціях, що лежать в основі злочинної поведінки, а з іншого – з обставинами, які сприяють реалізації прояву подібних поглядів, звичок і позицій у конкретному кримінальному правопорушенні. Здавалось би, зазначені явища та обставини незалежні від людини, яка вчинила кримінальне правопорушення, і є зовнішніми стосовно неї, але свого криміногенного значення вони набувають, формуючи особу злочинця і таким чином трансформуючись у внутрішні детермінанти кримінального правопорушення.

В однакових умовах різні люди ведуть себе по-різному – одні дотримуються закону, інші його порушують. Це дає підстави вважати, що особи, які обрали антисуспільний варіант поведінки, чинять так внаслідок певних їх властивостей, що обумовили саме цей вибір. Тому дуже важливим напрямом науки кримінології є вивчення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

1. ПОНЯТТЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ. СТРУКТУРА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Зміст поняття особи злочинця поєднує в собі соціологічне поняття особи і юридичне поняття злочинця, тому проблема особи злочинця має вирішуватись на основі загальносоціологічного вчення про особу.

Поняття «людина» включає нерозривну єдність різних сторін її суті: соціальної, психологічної, біологічної. У понятті «особа» фіксується лише специфічно соціальні ознаки. Особа – це соціальна сутність людини, те, ким вона стала у процесі соціалізації, своєї діяльності в суспільстві. Соціальні якості конкретної особи пов'язані з рівнем її свідомості, змістом внутрішнього духовного світу. Обумовлена соціальним середовищем і попереднім досвідом свідомість стає активним елементом особи, визначаючи у конкретних випадках вибір нею тієї чи іншої соціальної позиції, лінії і форми поведінки. Таке розуміння особи передбачає діалектичну єдність соціального і психологічного, їх взаємну обумовленість.

Як особи люди нерівнозначні і нерівноцінні. Одні з них дієво допомагають суспільному прогресові, інші, навпаки, перешкоджають йому: ухиляються від суспільно корисної праці, стають порушниками громадського порядку або займають антисоціальну позицію. Ознаки особи можуть бути не лише позитивними, а й негативними. Саме останні характерні для особи злочинця. Таким чином, застосовуючи поняття «особа злочинця», треба мати на увазі саме соціальну суть людини, яка вчинила кримінальне правопорушення, тобто порушила кримінальний закон.

Вивчення особи злочинця у кримінології підпорядковано виявленню закономірностей злочинної поведінки, злочинності як масового явища, їх детермінації є розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо боротьби зі злочинністю.

Особа наділена неповторними ознаками і якостями, які відображають індивідуальний життєвий досвід людини, її буття, обумовлені конкретним змістом її сімейних, виробничих, побутових та інших відносин і зв'язків, тим мікросередовищем, у якому вона живе. Людину як особу формує вся сукупність економічних, політичних, ідеологічних, моральних, правових, побутових, культурних, естетичних та інших умов, які становлять зміст громадського та індивідуального буття, їх відображення у суспільній та індивідуальній свідомості. Викладене має важливе значення для правильного розуміння особи злочинця, є основою для розкриття «механізму» формування подібних осіб, вказує на можливі джерела негативних моральних якостей та антигромадських поглядів.

Людина не народжується особою, а стає нею у процесі свого розвитку, входження в соціальне середовище, засвоєння навколишньої дійсності, ідей, поглядів, норм моралі і звичок, поведінки, властивих соціуму, до якого вона належить. Процес, протягом якого особа розвивається і змінюється, отримуючи конкретне соціальне обличчя, називається соціалізацією. Дефектом соціалізації

є особа злочинця, яка формується поступово. Більшість кримінологів вважає, що немає людей, приречених на вчинення кримінальних правопорушень, злочинцями вони стають внаслідок дефектів їх соціалізації.

Оскільки поняття «особа злочинця» має соціально-правовий характер і поєднує загально-соціальне поняття «особа» і юридичне поняття «злочинець», то вчинення кримінального правопорушення виявляє в особі тільки її антисуспільну спрямованість, але не розкриває повністю її соціальної сутності. Правильне судження про людину в цілому можливе лише на підставі усіх її ознак і проявів як особи. Тільки тому сукупність та співвідношення соціально-позитивних і соціально-негативних якостей дають повне уявлення про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Особі злочинця також притаманна певна система морально-психологічних переконань, властивостей, установок, інтелектуальних, емоційних і вольових якостей. Морально-психологічні особливості особи злочинця перебувають у діалектичному зв'язку з її соціальними властивостями, а тому мають розглядатися у їх єдності.

Виходячи з наведеного, можна сказати, що особа злочинця – це сукупність соціально значимих властивостей, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами та обставинами, що впливають на її злочинну поведінку.

Більшість кримінологів розглядають особу злочинця як особу людини, котра вчинила кримінальне правопорушення. Іншої точки зору дотримувався А.Ф. Зелінський, який вважав, що про особу злочинця можна говорити лише по відношенню до людини, винної в злочинній діяльності, тобто яка вчинила систему умисних цілеспрямованих дій, передбачених кримінальним законом, спрямованих на реалізацію загального для них мотиву. В інших випадках можна говорити лише про осіб, що вчинили кримінальні правопорушення. Тому А.Ф. Зелінський дав таке визначення поняттю «особа злочинця» – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, тією чи іншою мірою типово властивим людям, винним у злочинній діяльності певного типу.

Одним з найбільш складних і важливих теоретичних питань кримінального права і кримінології є відмінність понять «суб'єкт кримінального правопорушення» і «особа злочинця», що, на перший погляд, схожі, але по своїй суті і змісту різні. Разом з тим ототожнення цих понять неминуче приводить до методологічної помилки, що підстерігає кожного дослідника при їх вивченні. Тому істотним і необхідним моментом з позиції теорії є розмежування чи відмінність цих понять друг від друга.

«Суб'єкт кримінального правопорушення» як кримінально-правове поняття за своїм змістом більш конкретно стосовно поняття «особа злочинця», тому що обмежено законодавчими ознаками (фізична особа, осудність і вік), що мають кримінально-правове значення для особи, що вчинило злочинне діяння. Таким чином, «особа злочинця», як більш широке поняття ніж «суб'єкт кримінального правопорушення», охоплює, крім ознак суб'єкта кримінального

правопорушення, ще і всілякі характеристики й особливості, що лежать за межами складу, які обов'язково враховуються судом при призначенні покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння. При цьому досліджується особа злочинця в її взаємодії із соціальним середовищем і поряд із соціально-демографічними даними. Для повної кримінологічної характеристики особи злочинця, необхідно володіти інформацією щодо кримінально-правової характеристики, яка містить у собі сукупність зведень про спрямованість злочинної поведінки, мотивах і цілях кримінального правопорушення, минулих судимостях, рецидиву, виконанні одночасно декількох кримінальних правопорушень тощо.

Вивчення особи злочинця повинно будуватися на твердій правовій підставі, тобто повинні вивчатися особистості тих, хто по закону вважається суб'єктом кримінального правопорушення. Тому, дана категорія має часові рамки: з моменту скоєння кримінального правопорушення, винесення обвинувального вироку судом і до відбуття кримінального покарання та погашення (зняття) судимості. Після відбуття покарання та погашення (зняття) судимості людина вже не є злочинцем, і тому не може розглядатися як особа злочинця. Але кримінологів більше цікавить генезис особи злочинця, тобто процес її становлення і розвитку, який розкриває детермінанти її формування. Такий інтерес зникає, коли дана особа перестає бути антисоціально орієнтованою. Таким чином, антисуспільні властивості, які характеризують особу злочинця, існують до кримінального правопорушення і обумовлюють його вчинення, проте визнання конкретної особи злочинцем можливе лише після та у зв'язку з вчиненням нею кримінального правопорушення.

Вивчення особи злочинця повинно здійснюватися на трьох основних рівнях, виходячи з діалектичної єдності: загального, особливого і одиничного.

На першому рівні – розглядається загальне поняття особи злочинця, її основні ознаки і риси.

На другому рівні – окремі категорії і типи злочинців розглядаються відповідно окремим видам кримінальних правопорушень.

На третьому рівні – вивчення одиничного, тобто особу конкретного злочинця, його індивідуальних рис, що має першочергове значення для індивідуальної профілактики.

Вчення про особу злочинця має як науково-пізнавальне, так і практичне значення, конкретизуючи у собі проблеми детермінації злочинності та боротьби з нею. Так, кримінологічні дані про особу злочинця допомагають правильно вирішити питання про її звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, про заміну покарання примусовими заходами виховного характеру, передачу справи до товариського суду чи передачу винного на поруки. Відомості про особу злочинця відіграють важливу роль при провадженні попереднього слідства, виявленні причин і умов вчинення кримінального правопорушення та застосуванні заходів щодо їх усунення.

У вивченні особи злочинця кримінологією важливе місце відводиться структурі особи злочинця, яка являє собою сукупність її соціально-значних

якостей, які склалися в процесі різноманітних взаємодій з іншими людьми. Кримінологічний аналіз особи передбачає і максимальне врахування психологічних особливостей та біологічно обумовлених якостей, які в свою чергу, детермінують поведінку людини, в тому числі і злочинну. Це зовсім не означає психологолізацію чи біологолізацію причин вчинення кримінальних правопорушень, але потрібно враховувати і те, що вони здійснюють значний вплив на злочинну поведінку. Отже, особі злочинця притаманна система ознак, властивостей, якостей, що визначають її як людину, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Вітчизняні кримінологи поділяють основні ознаки особи злочинця на такі основні групи:

- соціально-демографічні;
- кримінально-правові;
- соціально-рольові;
- морально-психологічні характеристики.

Соціально-демографічні ознаки – це стать, вік, місце народження і проживання, громадянство, соціальний стан і рід занять, освіта, сімейний стан, належність до міського або сільського населення, матеріальне забезпечення, житлові умови та інші відомості демографічного характеру. Ці ознаки властиві будь-якій особі і самі по собі не мають кримінологічного значення. Проте у статистичній звітності стосовно осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, соціально-демографічні ознаки дають важливу інформацію, без якої неможлива повна кримінологічна характеристика особи злочинців.

Зіставляючи, наприклад, частку чоловічого і жіночого населення, втягнутого в орбіту злочинності, дослідники доходять висновку, що співвідношення між жіночою і чоловічою злочинністю становить у середньому 1:8. Співвідношення різних вікових груп у масі злочинності показує, що найбільша кримінальна активність належить особам віком 25-29 років, потім йдуть 18-24-річні. Взагалі поширеність злочинності серед осіб, які мають сім'ю, нижча, ніж серед холостяків і розлучених. У більшості випадків, які показують спостереження, сім'я стимулює позитивну поведінку. Аналіз злочинності за останні роки свідчить про підвищення кількості злочинців за рахунок осіб без певних занять, безробітних і мігрантів.

З наведених прикладів видно, що соціально-демографічні ознаки дають істотну інформацію про особу злочинців, котра може бути використана як у наукових, так і в прикладних цілях, зокрема при розробці та реалізації заходів профілактики.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця – це дані не лише про склад вчиненого кримінального правопорушення, а й про спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, про одиничний чи груповий характер злочинної діяльності, форму співучасті, інтенсивність злочинної діяльності, наявність судимостей та інше. Ця група ознак виражає якості, властиві саме особі злочинця, а не будь-якій іншій особі, наприклад, аморальній, порушникові трудової дисципліни чи законослухняній людині.

Соціальні ролі і статус – це реальні соціальні функції індивіда, які обумовлені його станом в системі суспільних відносин, належність до соціальних груп, взаємовідносини і взаємодії з іншими людьми, установами, організаціями в різних сферах суспільного життя.

Кожна людина виступає носієм багатьох різноманітних соціальних ролей:

- у виробничій сфері: кваліфікований робітник, учень, керівник, передовик та інше;
- у сфері сімейних відносин: холостяк або голова сім'ї, одна дитина в сім'ї, непрацездатні батьки, зять або невістка та інше.

Сукупність соціальних ролей характеризує індивіда як особу. Кожна соціальна роль пов'язана з статусом людини, з деякими її правилами і обов'язками. Суспільство в цілому, і безпосереднє оточення, встановлюють для людини приписи певної поведінки. Не виконання рольових приписів, нездатність їх виконувати можуть викликати конфлікт, в тому числі і такий, який приводить до вчинення кримінального правопорушення.

Поширеними ознаками осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, є низька престижність їхніх соціальних ролей, відчуженість від навчальних чи трудових колективів і разом з тим орієнтування на неформальні групи з антисуспільними формами поведінки, завищені претензії, для задоволення яких доводиться ігнорувати правові норми.

Внутрішній зміст особи злочинця розкривають морально-психологічні особливості.

Моральні якості і психологічні особливості у своїй сукупності відповідають на питання: чому індивід вчинив кримінальне правопорушення?

До моральних якостей можна віднести: ставлення до різних соціальних і моральних цінностей (праця, сім'я, діти, громадяне, власна персона та інше), рівень, характер і соціальна значимість потреб та спосіб їх задоволення.

До інтелектуальних якостей слід віднести рівень розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широта поглядів та інше.

Емоційні якості – це темперамент, динамічність почуттів, ступінь емоційного збудження, сила і темп реакції на різноманітні зовнішні подразники, ситуації тощо.

Вольові якості – це вміння свідомо регулювати свою діяльність, здатність приймати рішення, досягати поставленої мети тощо.

Розглянуті нами ознаки, що характеризують особу злочинця, перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Особі злочинця характерні: антигромадська спрямованість поглядів, інтересів, потреб, звичок, які і виступають причиною вчинення конкретного кримінального правопорушення. Тому кримінологію особливо цікавлять як моральні якості, цінності орієнтації, так і психологічні особливості особи.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Зміст поняття особи злочинця поєднує в собі соціологічне поняття особи і юридичне поняття злочинця, тому проблема особи злочинця має вирішуватись на основі загально-соціологічного вчення про особу.

2. Особа злочинця – це сукупність соціально значимих властивостей, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами та обставинами, що впливають на її злочинну поведінку.

3. Слід відрізняти поняття «особи злочинця» від поняття «суб'єкт кримінального правопорушення». «Особа злочинця», як більш широке поняття ніж «суб'єкт кримінального правопорушення», охоплює, крім ознак суб'єкта кримінального правопорушення, ще і всілякі характеристики й особливості, що лежать за межами складу, але обов'язково враховуються судом при винесенні вироку за вчинене суспільно небезпечне діяння. При цьому досліджується особа злочинця в її взаємодії із соціальним середовищем і поряд із соціально-демографічними даними.

4. Вивчення особи злочинця повинно здійснюватися на трьох основних рівнях, виходячи з діалектичної єдності: загального, особливого і одиничного.

5. Вчення про особу злочинця має як науково-пізнавальне, так і практичне значення, конкретизуючи у собі проблеми детермінації злочинності та протидії їй.

Вітчизняні кримінологи поділяють основні ознаки особи злочинця на такі основні групи: соціально-демографічні; кримінально-правові; соціально-рольові; морально-психологічні характеристики.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ І ТИПОЛОГІЯ ЗЛОЧИНЦІВ

Класифікація – це розподіл сукупності на групи за певними ознаками. У рамках класифікації фактично вивчається не особа у комплексі її характеристик, а контингенти злочинців. При цьому виявляється поширеність серед них тих чи інших ознак.

Класифікацію особи злочинця можна проводити за будь-якою кримінально-правовою ознакою, кожна з яких може бути підставою класифікації, осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

Отже, умовно усіх злочинців можна поділити на види за: окремими соціально-демографічними ознаками:

статтю та віком:

- – чоловіки,
- – жінки;
- – неповнолітні – 14-17 років,
- – молодь – 18-29 років,
- – особи старшого віку;

соціальним статусом:

- – робітники та селяни,
- – підприємці,
- – учні,
- – пенсіонери,
- – держслужбовці тощо;

ознаками місця проживання та тривалості проживання:

- – мешканці міст,
- – мешканці сільської місцевості,
- – постійний мешканець,
- – переселенець,
- – мігрант;

ознаками громадянства:

- – громадяни України,
- – іноземці,
- – особи без громадянства;

станом особи в момент вчинення кримінального правопорушення:

- – у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння,
- – у безпорадному стані,
- – у нормальному стані;

ознаками та формами участі у злочинній діяльності:

- – повторність,
- – сукупність,
- – рецидив кримінальних правопорушень,
- – вчинення кримінального правопорушення в складі організованої

групи,

• – вчинення кримінального правопорушення в складі злочинної організації; характером вчиненого кримінального правопорушення:

- – вбивці,
- – шахраї,
- – крадії,
- – хабарники,
- – хулігани тощо.

Існують також класифікації, які мають суто практичне значення. Так працівники установ виконання покарань поділяють злочинців на три основні категорії: 1) кримінально активних, які стійко орієнтовані на вчинення кримінальних правопорушень; 2) схильних до злочинної діяльності але таких, що не мають постійної установки на вчинення кримінальних правопорушень; 3) осіб, які випадково втягнені у вчинення кримінальних правопорушень. Урахування цих особливостей дозволяє більш ефективно проводити роботу по виправленню осіб, що вчинили кримінальні правопорушення.

Типологія – розподіл злочинців на категорії за ознаками, які причинно пов'язані зі злочинною поведінкою. В основі типології обов'язково лежать сутнісні ознаки явищ, що досліджуються.

В кримінологічній літературі існують декілька варіантів типологізації злочинців:

за характером антисуспільної спрямованості особи:

- з агресивно-зневажливим ставленням до людини та її найважливіших благ (життя, здоров'я, честі, гідності тощо);
- з корисливо-егоїстичною мотивацією, пов'язаною з ігноруванням принципу соціальної справедливості і чесної праці (ті, що вчиняють крадіжки,

інше викрадення майна ненасильницьким способом, шахраї, хабарники, контрабандисти, фальшивомонетники, торгівці наркотиками);

- з індивідуалістично-анархічним ставленням до різних соціальних інститутів, своїх громадських, службових, сімейних та інших обов'язків (це особи, які вчинили кримінальні правопорушення проти громадського порядку, порядку управління, військові та службові кримінальні правопорушення);

- з легковажно-байдужим ставленням до дотримання правил техніки безпеки, що проявляється у вчиненні необережних кримінальних правопорушень;

за глибиною та стійкістю антисоціальної спрямованості:

- випадкові злочинці (винні у кримінальних правопорушеннях, які не відносяться до тяжких і порушили кримінальний закон вперше, під впливом несприятливих зовнішніх обставин всупереч своїм ціннісним орієнтаціям);

- ситуативні (є схожими з випадковими, але вчинили кримінальні правопорушення, які відносяться до категорії тяжких (наприклад, вбивство з ревнощів);

- нестійкі злочинці (вчинили умисні кримінальні правопорушення вперше, але раніше допускали різного роду асоціальну поведінку (алкоголіки, побутові хулігани, дрібні крадії тощо);

- злісні злочинці (ведуть злочинну діяльність доволі тривалий час на «професійному рівні». До них відносять професійні злочинці, рецидивісти. Для них злочинна поведінка є звичною);

- особливо-злісні злочинці (ведуть тривалий час злочинну діяльність. Ними є лідери злочинних організацій, а також «зłodії в законі»).

Використання одночасно цих двох класифікацій дозволяє виділити 25 типів злочинців: насильницькі ситуативні, корисливі злісні, корисливо-насильницькі особливо злісні тощо;

за соціальною спрямованістю особистості злочинця:

- професійний тип є самим небезпечним типом. Спрямованість особистості деформована і характеризується негативною спрямованістю. Для такої особистості притаманний правовий нігілізм, низька загальна та моральна культура. Для цього типу характерним є бажання вчиняти повторні кримінальні правопорушення, створення відповідних криміногенних ситуацій. До таких злочинців відносяться професійні злочинці та рецидивісти, які займаються тривалий час злочинною діяльністю.

- звичний тип характеризується значною деформацією в структурі соціальної спрямованості, позитивний компонент виражений в них слабо, соціально-психологічні якості особистості є нестійкими та суперечливими. Таких осіб характеризує низький рівень правосвідомості, відсутність чітких меж між моральним та аморальним. Від професійного типу цей тип відрізняється тим, що для вчинення кримінальних правопорушень переважно використовуються злочинцем різноманітні життєві ситуації; особа є не активною у створенні криміногенних ситуацій. До цього типу відносяться особи, які вчиняють повторні кримінальні правопорушення, в тому числі і

рецидивісти, але в діях яких має місце загальний рецидив кримінальних правопорушень;

- нестійкий тип май значні стійкі деформації в структурі спрямованості особистості. В ньому компоненти негативної та позитивної спрямованості є майже рівними, але тенденції в них суперечливі і це може призвести як до посилення, так і до послаблення криміногенності особистості. Між кримінальним правопорушенням та особистістю завжди є "привід", особистісна інтерпретація якого або призводить, або не призводить до вчинення кримінального правопорушення. Така особа до вчинення кримінального правопорушення може мати досвід правопорушень та нерідко вчиняє значну кількість аморальних вчинків. У кримінальних правопорушеннях, що вчиняють такі особи, важливе місце займає конкретна життєва ситуація та дії інших осіб, наприклад, потерпілих;

- недбалий тип має в основному позитивну соціальну спрямованість. В ньому негативна спрямованість виражена мінімально. Його поведінка характеризується легковажним ставленням до правових та інших соціальних норм;

- випадковий тип характеризується позитивною соціальною спрямованістю. Він немає певних особистісних деформацій. Йому притаманний високий рівень правосвідомості. Кримінальні правопорушення такими особами вчиняються виключно під впливом конкретної життєвої ситуації, в якій особа не змогла досягти бажаного результату, не спричинивши суспільно небезпечних наслідків. Такими особами вчиняються умисні кримінальні правопорушення в стані сильного душевного хвилювання або з перевищенням меж необхідної оборони.

Така типологія злочинців є універсальною і може бути застосована до різних злочинців: корисливих, насильницьких, рецидивних тощо;

за характером взаємодії соціальної ситуації і особи:

- послідовно-криміногенний тип формується в мікросередовища де норми моралі і права систематично порушуються; кримінальне правопорушення впливає зі звичного стилю поведінки й обумовлюється стійкими антисуспільними поглядами, установками й орієнтаціями суб'єкта. Як правило, ситуація, що сприяє вчиненню кримінального правопорушення, активно створюється самими особами, їх кримінальна поведінка здебільшого не залежить від зовнішніх обставин.

- ситуативно-криміногенний тип характеризується порушенням моральних норм і вчиненням правопорушень. Таки тип формується і діє в суперечливому мікросередовищі, і переважно вчинення кримінального правопорушення значною мірою обумовлено несприятливою ситуацією. До кримінального правопорушення таку особу призводять її мікросередовище і весь попередній антисуспільний спосіб життя;

- ситуативний тип включає осіб, аморальні елементи у поведінці яких та в їх мікросередовищі якщо і є, то виражені слабо. Представниками цього типу кримінальне правопорушення вчиняється під вирішальним впливом ситуації,

що виникла не з їх вини. Водночас така особа (на відміну від випадкового злочинця) може виправдовувати в даних ситуаціях свою і чужу злочинну поведінку або не знати правомірних способів вирішення конфліктів. Так, серед цього типу розкрадачів в основному є люди, які беруть те, що «погано лежить».

Жодна з наведених кримінологічних класифікацій і типологій осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, не може претендувати на повноту. Але вони мають як теоретичне, так і практичне значення. Вони дозволяють виявити основні характеристики осіб, що вчинили кримінальні правопорушення та урахувати їх при проведенні заходів індивідуального запобігання, наданні соціальної підтримки таким особам з метою їх виправлення.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

1. Класифікація – це розподіл сукупності на групи за певними ознаками. У рамках класифікації фактично вивчається не особа у комплексі її характеристик, а контингенти злочинців.

2. Отже, умовно усіх злочинців можна поділити на види за окремими соціально-демографічними ознаками, ознаками місця проживання та тривалості проживання, ознаками громадянства, станом особи в момент вчинення кримінального правопорушення, ознаками та формами участі у злочинній діяльності, характером вчиненого кримінального правопорушення.

3. Типологія – розподіл злочинців на категорії за ознаками, які причинне пов'язані зі злочинною поведінкою. Типологія злочинців є універсальною і може бути застосована до різних злочинців: корисливих, насильницьких, рецидивних тощо

Завдання для самостійної роботи до Теми 1:

1. Кримінологія – вчення про злочинність.
2. Предмет кримінології: злочинність, причини та умови злочинності, особа злочинця, попередження злочинності.
3. Структура особи злочинця, назвіть її складові частини.
4. В чому полягає практичне значення знання про структуру особи злочинця.
5. Основні риси притаманні особі злочинця.
6. Визначте, які особливості особи злочинця відіграють важливу роль в детермінації злочинної поведінки.
7. Як співвідноситься соціальне і біологічне в особі злочинця.
8. Класифікація і типологія злочинця, по яким критеріям розділяють цих осіб на окремі групи.
9. Класифікація та типологізація особи злочинця.

Індивідуальні завдання до Теми 1:

1. Поняття «людина», «індивід», «особа», «особистість».
2. Поняття особи злочинця, розмежування із поняттям «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення».
3. Соціальне і біологічне в особі злочинця, їх співвідношення. Типологія

злочинців.

4. Наукове та практичне значення вивчення особи злочинця та її типології.

ТЕМА 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЮДЖЕТНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ. (2 години)

План

1. Причини і умови, які сприяють вчиненню нецільового використання бюджетних коштів службовими особами;
2. Характеристика осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в бюджетній сфері;

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

11. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> . – Назва з екрана.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Визначити основні причини і умови, які сприяють вчиненню нецільового використання бюджетних коштів службовими особами. Охарактеризувати осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в бюджетній сфері.

ВСТУП

Бюджетна сфера дедалі більше привертає увагу організованих злочинних угруповань та корумпованого чиновництва як джерело надприбутків і швидкого збагачення. Цим кримінальним правопорушенням притаманна не лише стійка тенденція до збільшення їх кількості, а й організованість, професіоналізм та високий рівень латентності. Така ситуація потребує постійного вдосконалення протидії їй з боку правоохоронних органів шляхом використання засобів і заходів оперативно-розшукової діяльності. На розширених засіданнях колегій Національної поліції України постійно зауважують, що одним із пріоритетних напрямів роботи оперативних підрозділів, які протидіють кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері, є їх профілактика.

1. ПРИЧИНИ І УМОВИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВЧИНЕННЮ НЕЦІЛЬОВОГО ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ.

Вивчаючи причини кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, потрібно враховувати, що великий (визначальний ступінь дій причини) вплив на рівень бюджетної злочинності має сукупність криміногенних умов. Бюджетна злочинність – це продукт складної взаємодії особистості і середовища, за вирішального впливу останнього.

Причиною називають явища (системи), які породжують, продукують інші явища (системи) – наслідки. Тобто між причиною і наслідком є зв'язок генетичний, продукуючий. У тлумачних словниках слово «причина» етимологічно пов'язується з дієсловом «вчиняти», тобто робити, творити, виробляти (явище, яке зумовлює або продовжує інше явище, мотив).

У системі причинності злочинності присутні усі згадані види причинного зв'язку: бінарний, злочинний ланцюг, причинна мережа.

Причини і умови злочинності за походженням і по суті соціальні. Вони завжди включені до системи соціальних суперечностей суспільства.

Причини і умови конкретних кримінальних правопорушень виступають первинним елементом криміногенної системи. Між елементами останньої існує складна багаторівнева взаємодія. Через це криміногенна система не може бути зведена до арифметичної суми причин і умов конкретних кримінальних правопорушень. Вона має інтегральні властивості соціального явища. У ній розрізняються за механізмом дії (характером детермінації) два види елементів, що породжують злочинність (причини), і що зумовлюють і сприяють цьому (умови). Вони наявні і виявляються як на рівні злочинності загалом, так і на рівні виду кримінальних правопорушень і окремого кримінального правопорушення.

Отже, причини – це ті соціальні явища, які в бінарному зв'язку породжують і відтворюють злочинність і кримінальних правопорушень як закономірний наслідок.

Умови – це такі явища, які самі не породжують злочинність і кримінальні правопорушення, а сприяють, полегшують, інтенсифікують: а) формування і б) дію причини. Це різноманітні явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причини, яка породжує наслідок.

Між причинами і умовами існує тісна взаємодія, наявність якої і уможливорює використовувати узагальнене поняття «криміногенні детермінанти», що охоплює і ті та інші. Умови самі по собі не можуть породити кримінальне правопорушення, а тим більше їх поєднати. Проте без їх наявності причина або не зможе сформуватися чи реалізуватися. Але усередині взаємодіючої системи «причини – умови» завжди зберігається якісна відмінність як у характері детермінації спричинення і зумовлення, так і в змісті.

Прихильники діалектичного детермінізму поділяють фактори на причини та умови, суб'єктивні та об'єктивні, безпосередні та опосередковані, узагальнюють та класифікують причини та умови кримінальних правопорушень. Такий підхід більшою мірою був притаманний радянській кримінології, яка ґрунтувалася на принципах соціалістичної ідеології (що стверджувала можливість ліквідації злочинності), пропагандистсько-виховної політики та радикальної системи попереджувальних заходів, що здійснювалися державними установами із широким залученням громадських організацій. Яскраві представники цього підходу – радянські вчені, які виділяли три групи обставин, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень: 1) несприятливі умови морального формування особистості; 2) привід до вчинення

кримінальних правопорушень; 3) обставини, що сприяють досягненню злочинного результату.

В. М. Кудрявцев пропонував досліджувати злочинність на загальносоціальному, груповому та індивідуальному рівнях. Під час розгляду злочинної поведінки він виділяв три рівні: на нижньому рівні – індивідуального вчинку – вивчати механізм окремого правопорушення, особистість правопорушника, причини його діяння; на вищих рівнях – філософському і соціологічному – досліджувати стан, структуру і тенденції злочинності загалом, її причини, а також окремі види кримінальних правопорушень. Такої самої думки дотримуються О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич, Н. Ф. Кузнєцова, Г. М. Мінковський, А. І. Долгова.

Умовами, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, є явища, процеси, які необхідні для дії причин цього виду кримінальних правопорушень, приводять у дію ці причини, а саме – недоліки у регуляторному законодавстві, у діяльності державних установ, господарських організацій, окремих громадян, що об'єктивно сприяють скоєнню кримінального правопорушення або настанню злочинного результату.

Виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, є одним із обов'язків оперативних підрозділів з протидії злочинності у сфері економіки.

Так, умови злочинності поділяють на три основні групи: супутні (вони утворюють загальний фон подій і явищ, обставини місця і часу), необхідні (без таких умов подія могла б не статися), достатні (сукупність усіх необхідних умов).

Л. П. Скалзуб та В. І. Василичук, визначаючи соціальні причини кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, насамперед виділяють наявні стосунки у сфері економіки, політичній сфері, у сфері соціальних стосунків та в ідеологічній сфері. Науковці стверджують, що за своєю суттю вони становлять ядро суспільно-соціального життя суспільства і саме їх взаємозв'язок загалом і окремо може впливати на розвиток кримінальних правопорушень у бюджетній сфері.

На наше переконання, причини – це ті внутрішні (суб'єктивні) фактори стосовно особи злочинця, що породжують у неї злочинну мотивацію, тобто її психологічні якості, в той час як умови – це зовнішні щодо особи злочинця обставини, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, створюючи сприятливу для цього обстановку.

Причини конкретного кримінального правопорушення – це явища та процеси, що породили антигромадські погляди даної особи та викликали її злочинні дії чи бездіяльність. Антигромадські погляди (установка) перед своїм виявленням у конкретному кримінальному правопорушенні, як правило, протягом доволі тривалого за часом періоду формуються у свідомості особи. Джерелом формування конкретної антигромадської установки є фактори біологічного (успадковані психофізіологічні особливості особи, її темперамент тощо) та соціального (конкретні обставини життя та виховання особи)

характеру, під впливом яких у неї з'являються егоїстичні погляди, індивідуалістичні звички та навички.

На наш погляд, до економічних причин кримінальних правопорушення у бюджетній сфері належать такі явища: об'єктивна суперечливість між економічними потребами особи і можливостями суспільства в їх задоволенні; наявність і поширення «тіньової економіки»; вищий рівень прибутковості злочинної економічної діяльності порівняно з рівнем прибутковості легальної економічної діяльності; недостатня інтегрованість національної економіки у світову тощо.

Причини конкретного кримінального правопорушення – це явища та процеси, що породили антигромадські погляди особи та викликали її злочинні дії чи бездіяльність. Антигромадські погляди (установка) перед своїм виявленням у конкретному кримінальному правопорушенні, як правило, впродовж дуже тривалого періоду формуються у свідомості особи. Джерелом формування конкретної антигромадської установки є фактори біологічного (успадковані психофізіологічні особливості особи, її темперамент тощо) та соціального (конкретні обставини життя та виховання особи) характеру, під впливом яких у неї з'являються егоїстичні погляди, індивідуалістичні звички та навички.

Явища і процеси як такі, як правило, не викликають рішучості вчинити кримінальне правопорушення. Вони поступово впливають на особу, формують у свідомості останньої певну антисуспільну установку, яка й викликає намір скоїти умисне кримінальне правопорушення. Тому негативні явища і процеси безпосередньо навряд чи можуть бути причинами конкретного кримінального правопорушення. Винятком може стати ситуація, коли кримінальне правопорушення вчиняється з метою збагачення. Тому намір вчинити протиправну дію здебільшого не виникає раптово, зненацька. Явища і процеси, як правило, можуть виступати тільки причинами несприятливого формування особистості, причинами виникнення антисуспільних поглядів, навичок, звичок, тобто антисуспільної установки у свідомості особи. І, перебуваючи у певній ситуації, людина діє вже відповідно до своєї раніше сформованої у свідомості установки.

Вважаємо, що антисуспільна установка за своїм змістом щодо кримінальні правопорушення, вчинених злочинними групами, може бути лише корисливою. Практика свідчить, чим міцніша така установка, тим більша вірогідність вчинення її носієм кримінального правопорушення. Отже, з'ясування причини антисуспільної установки має велике практичне значення. Вказана установка, яка виникла у свідомості особи, є нічим іншим, як можливістю вчинення кримінального правопорушення. Для реалізації злочинного наміру необхідні певні умови, за яких можливість може перетворюватися на реальність.

Так, О. В. Пчеліна зазначає, що умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, як правило, можуть бути розкриті під час аналізу об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Часто вони

перебувають у безпосередньому зв'язку з обставинкою вчинення кримінального правопорушення, зумовлюючи спосіб злочинного посягання. Зокрема, економічні кримінальні правопорушення, як відомо, являють собою злочинну технологію збагачення, тобто комплекс (сукупність) кримінальні правопорушення, серед яких виділяють основні та підпорядковані. У такому ланцюзі часто підпорядковане кримінальне правопорушення є умовою, способом учинення основного кримінального правопорушення. Тому спосіб учинення кримінального правопорушення нерідко становить ключ для виявлення тих обставин, які у цьому випадку полегшили реалізацію злочинного наміру.

Встановлення умов кримінального правопорушення, як і його причин, полягає в аналізі наявної (вихідної) інформації про злочинне діяння, виборі та плануванні процесу проведення як оперативно-розшукових заходів, так і в подальшому слідчих (розшукових) дій. Під час ознайомлення з матеріалами кримінальних проваджень про злочини у бюджетній сфері було встановлено, що криміногенні фактори найчастіше виявляються в процесі проведення таких слідчих (розшукових) дій, як допит, обшук та виїмка документів, призначення експертиз тощо.

Згідно з матеріалами кримінальних проваджень (вивчено 80 справ) про злочини у бюджетній сфері, вчинених службовими особами, виявлено, що специфічними умовами, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, є: відсутність належного контролю з боку державних контролюючих органів – у 40 випадках (50 %); недоліки нормативного регулювання бюджетної системи діяльності даного виду – (23,3 %), неналежне виконання службовими особами своїх обов'язків – (17 %), недостовірне відображення відомостей у бухгалтерсько-фінансовій документації (8,7 %).

Ми встановили, що принципово важливим є положення стосовно нерозривного зв'язку причин нецільового використання бюджетних коштів із психологічними та соціальними властивостями службових осіб, які працюють у бюджетних установах.

Такі властивості формує психологічна атмосфера у державному середовищі, а саме: конкуренція, прагнення влади та збагачення. До основних властивостей, що спонукають зазначених осіб до вчинення кримінальних правопорушень, зараховують:

- 1) прогресуючі матеріальні потреби, прагнення бути заможною людиною, яка має гроші не тільки для задоволення повсякденних потреб, але й для створення певного «іміджу» – належності до вищих кіл суспільства;
- 2) переконаність у тому, що гроші – це найвища цінність у житті, та постійна потреба «робити гроші» стає основною, а інколи єдиною метою;
- 3) правовий і моральний нігілізм, тобто зневажання законів і норм моралі та прагнення досягти поставленої мети будь-якими, зокрема незаконними, а інколи й відверто злочинними методами;
- 4) нехтування як інтересами суспільства загалом, так і окремих людей, зневажання людей, які стоять нижче за своїми фінансовими можливостями;

5) схильність до ризику в службовій діяльності та в житті загалом, яка переростає в авантюризм (неврахування під час прийняття рішень явно існуючих небезпечних обставин);

б) динамічність поведінки залежно від життєвих обставин (можливість їх зміни на прямо протилежні).

Згідно з матеріалами досліджень (вищезгаданих кримінальних проваджень) про злочини, вчинені службовими особами у бюджетній сфері, джерелами отримання інформації про особистість обвинуваченого, яка містить відомості про ті внутрішні чинники, які спричинили вчинення кримінальних правопорушень, були: протоколи допитів свідків–підлеглих обвинуваченого – у 40 випадках (50 %), протоколи допитів свідків–керівників обвинуваченого – 33 (41,2 %), протоколи допитів свідків родичів обвинуваченого – 34 (42,5 %), протоколи допитів свідків–працівників банку, казначейства іншого підприємства чи органу державної влади – 8 (10 %), характеристика з місця роботи чи проживання обвинуваченого – 75 (95 %), особисті щоденники звинувачених – 14 (17,5 %) тощо.

Зважаючи на ці положення, під причинами і умовами, що сприяють нецільовому використанню бюджетних коштів посадовими особами, необхідно розуміти обставини зовнішнього матеріального світу, що зумовлюють вибір людиною злочинної поведінки та полегшують вчинення нею кримінального правопорушення або його приховування. Якіснішому розумінню суті зазначених причин і умов вчинених зазначених правопорушень сприяє їх класифікація, що полягає у розподілі на групи за спільними ознаками, властивостями тощо.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Як свідчить аналіз практики, в процесі здійснення оперативно-розшукової профілактики особливе місце належить характеристиці осіб, які готують, учиняють і приховують злочини в бюджетній сфері. У межах аналізу кримінального судочинства цих осіб називають суб'єктами злочину.

Суб'єкт злочину в бюджетній сфері – один із чотирьох елементів складу злочинів, значення якого переоцінити неможливо, оскільки без нього «кримінальної відповідальності не існує».

Суб'єкт злочину та особа злочину – це не тотожні поняття. Перше – поняття правове. Ознаки, що характеризують суб'єкт злочину (дієздатність, вік тощо), є обов'язковими ознаками складу злочину. Лише за їхньої наявності в комплексі з іншими необхідними ознаками складу злочину особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності за злочини в бюджетній сфері.

Окрім визначення юридичних ознак суб'єкта злочину, чинне законодавство зобов'язує оперативних працівників у всіх випадках вивчати особу злочинця в бюджетній сфері.

Серед напрацювань античних філософів у контексті особистості злочинця найбільш цікавими та значущими є праці Платона й Арістотеля. Платон вказував на недосконалість людської природи, яку необхідно враховувати під

час підготовки законів. Він уважав, що законослухняна поведінка людини визначається не спадковістю, а вихованням. Арістотель обґрунтовував свою позицію тим, що вибір людини між поганим і благородним вчинком визначається передусім страхом перед покаранням.

Отже, особа злочину – це сукупність соціальнопсихологічних властивостей та якостей людини, які є причинами й умовами вчинення злочину.

Ці ознаки характеризують суб'єкт злочину із соціальної, політичної, економічної позиції, демонструючи його моральний вигляд і суспільну небезпеку.

Вивчення характеристики особи, яка вчиняє злочини в бюджетній сфері, надасть можливість визначити оперативнозначущу поведінку як комплекс суб'єктивно та об'єктивно зумовлених актів поведінки, що становлять механізм злочинної діяльності, позначаючись на об'єктивній дійсності й гарантуючи належну оперативно-профілактичну діяльність у бюджетній сфері. Оперативнозначуща поведінка вимагає розробки щодо різних видів кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, різних категорій осіб, які готують або вчиняють такі кримінальні правопорушення, на підставі чого формуються різнобічні оперативно-розшукові характеристики кримінальних правопорушень.

Як підтверджує аналіз дослідження оперативно розшукової профілактики кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, дані про особу, яка вчиняє злочини в бюджетній сфері, оперативно-розшукова наука бере з кримінологічної характеристики. Саме кримінологія та віктимологія вивчають особу злочинця та жертви, а також наявні між ними зв'язки.

Віктимологія в буквальному перекладі – «вчення про жертву» (від лат. *viktima* – жертва та грец. *logos* – вчення). Метою оперативно-розшукової віктимології є всебічне, ґрунтовне вивчення особистості жертви, її ролі в механізмі конкретного кримінального правопорушення та віктимізації, тобто процесі перетворення на потерпілого від кримінального правопорушення.

Отже «жертвою» кримінального правопорушення в бюджетній сфері передусім є держава, оскільки вона недоотримує результат, на який розраховувала виділяючи бюджетні кошти.

Водночас державні інституції не завжди на належному рівні та своєчасно усувають причини й передумови вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері. Ідеться, наприклад, про проблеми нормативно-правового характеру, наслідком яких є незаконне збагачення розпорядників бюджетних коштів шляхом отримання неправомірної вигоди за вирішення низки питань, пов'язаних із розподілом і використанням бюджетних коштів.

Незважаючи на те, що перелік ознак і якостей, які характеризують людину загалом, є досить значним, в оперативно-розшуковій характеристиці на основі матеріалів практики визначають образ імовірного злочинця та його оточення.

Згідно з вимогами кримінального судочинства, суб'єктом злочинів у бюджетній сфері є службова особа з певними повноваженнями щодо бюджетних коштів.

Визначальною ознакою процесу встановлення осіб, відповідальних за порушення бюджетного законодавства, є виконання функцій щодо: використання бюджетних коштів; дотримання вимог чинного бюджетного законодавства відносно пропорційного скорочення чи фінансування видатків бюджету; видання нормативно-правових та/або розпорядчих актів у бюджетній сфері.

У цьому разі на характеристику образу дій, механізм кримінального правопорушення, застосування певних злочинних способів впливають: службове становище винного, його доступ до майна, управління ним, «володіння ситуацією» в практиці правового регулювання економічних процесів тощо. Дійсно, механізм учинення цього виду кримінальних правопорушень зумовлюється об'єктивною можливістю здійснення певних дій із бюджетними коштами. Ця можливість, відповідно, залежить від службового становища конкретної особи, обсягу та характеру її повноважень.

З урахуванням службового статусу й повноважень щодо бюджетних коштів усіх службових осіб, які можуть бути суб'єктами кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушеннями бюджетного законодавства, доцільно розподілити на декілька груп.

1. Службові особи – розпорядники бюджетних коштів.
2. Службові особи одержувачів бюджетних коштів – керівники й інші службові особи підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, які отримують бюджетні кошти у вигляді різних видів цільової фінансової допомоги – субсидій, субвенцій, кредитів, дотацій, бюджетних позичок, а також для проведення централізованих заходів або виконання передбачених бюджетом програм.
3. Службові особи органів виконавчої влади, бюджетних установ, які не є розпорядниками бюджетних коштів, але мають повноваження щодо їх формування та використання.
4. Службові особи Міністерства фінансів України, місцевих фінансових органів, органів Державного казначейства України, які згідно з законодавством зобов'язані виконувати функції щодо забезпечення виконання бюджетів, обслуговування рахунків державного та місцевих бюджетів, бюджетних і небюджетних установ.

Як свідчить аналіз практики, особливий вид злочинної діяльності, яка завдає шкоди бюджетній системі України, полягає в тому, що окремі особи, які обіймають посади керівників чи інших управлінців у державному апараті, органах місцевого самоуправління, а також комерційних чи інших організаціях, розробили інструментарій, який дає змогу їм використовувати на власну користь значні обсяги бюджетних коштів. Водночас така злочинна діяльність передбачає належне маскуванню вчиненого, зокрема протидію

контрольноперевіряючим і правоохоронним органам, що потребує підвищеної ефективності діяльності останніх.

Аналіз причинно-наслідкових зв'язків зумовлений учиненням суспільно-небезпечних порушень бюджетної дисципліни. Так, стимулює корисливу мотивацію службових осіб – порушників бюджетної дисципліни стан різкої соціально-економічної нерівності в суспільстві, що виникає внаслідок викривлень у межах здійснення соціально-економічних реформ.

Відповідно, недоліки в підборі та розстановці кадрів державного й управлінського апарату зумовлюють долучення до державної служби, керівних посад тих, хто вбачає в службовому становищі засіб вирішення особистих питань.

Водночас недоліки в діяльності контрольно-перевіряючих і правоохоронних органів створюють передумови для застосування службовими особами – порушниками бюджетної дисципліни схем привласнення бюджетних коштів.

Основною причиною кримінальних правопорушень у бюджетній сфері є деформація моралі розпорядників бюджетних коштів як результат процесів, що відбуваються в діяльності управлінського апарату. Це призводить до специфічних соціальних відхилень у поведінці службових осіб, зокрема до зловживання чи перевищення службових повноважень, учинення інших протиправних дій, серед яких порушення бюджетної дисципліни.

У цьому разі значну роль відіграє бажання отримати користь, що виявляє свій криміногенний аспект в умовах суперечностей між базовими цінностями, які декларуються суспільством, та труднощам в їх досягненні у зв'язку з правомірною поведінкою з боку працівників управлінського апарату.

Така деформація стимулює дію аналітичного механізму оцінки ситуації, пов'язаної з використанням бюджетних коштів, результат якої може спонукати до ризикованих дій у формі вчинення кримінального правопорушення в бюджетній сфері з перспективою безкарності за вчинені злочинні дії.

Етично-психологічні ознаки, що відображають ставлення індивіда до соціальних і духовних цінностей, свідчать про те, що злочинній поведінці цієї категорії осіб властива полімотивованість. Вона полягає в тому, що часто такі правопорушники шляхом учинення злочинних діянь у сфері своєї діяльності прагнуть миттєво досягти зростання власних статусних позицій у суспільстві, елітарній соціальній верстві або закріпити вже досягнуті результати.

Ми погоджуємося з думкою В. І. Василичука, який зазначає, що в злочинній діяльності в бюджетній сфері економіки панує соціально схвалене гасло «у держави красти не соромно, не грішно й не осудно, а іноді – навіть почесно». З огляду на це, бюджетні кримінальні правопорушення належать до категорії психологічно виправданих діянь, а також таких, що свідомо виправдовуються й не засуджуються як власне особистістю, так і громадою.

Водночас реальна загроза суспільству та державності відходить на другий план, залишаючись поза межами громадського контролю й осуду.

До психологічних якостей, притаманних особам, девіантна поведінка яких спрямована саме на вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, належать: ігнорування соціальних норм (демонстративне, усвідомлене нехтування чинних правил людської поведінки в соціумі); соціальний цинізм (скептичне ставлення до суспільства чи громади, презирство та неповага до соціального устрою, влади, державного устрою тощо); надмірний егоцентризм, індивідуалізм (заиклення на собі, гіперпозиціонування власного «Я»).

Суб'єктам зазначених кримінальних правопорушень притаманні такі риси: переважно ґрунтовне знання законодавства у сфері регулювання бюджетних відносин і підпорядкування своїм злочинним бажанням досягнень економічного лібералізму; схильність до поєднання законних і протиправних методів та способів керівництва під час реалізації власних посадових обов'язків; цільова життєва установка на отримання багатства і влади за будь-яку ціну, незважаючи на способи; підвищені життєві (матеріальні) стандарти; наявність атрибутів зовнішньої респектабельності й доброчесності, які створюють сприятливе враження і формально мають на увазі законослухняність, а також передбачають високий статус суб'єкта, його приналежність до елітного соціального прошарку суспільства; наявність у гіпертрофованій формі специфічних іманентних особових якостей – енергійності, значної зарозумілості, самовпевненості (за відсутності або наявності мінімальних сумнівів у досягненні поставлених цілей), твердого прагнення до влади, цинізму відносно інших людей тощо.

На формування та прояв особових характеристик суб'єктів цієї категорії суттєво впливають: початкова налаштованість службовців на використання своєї роботи в особистих корисливих інтересах; наявність у їх середовищі осіб із високим рівнем матеріального добробуту, досягнутого шляхом злочинної діяльності; певне зниження вже досягнутого раніше рівня матеріальної забезпеченості та бажання підняти його завдяки вчиненню кримінальних правопорушень; орієнтованість на досягнуті колегами високі стандарти життя; наявність «дорогих» звичок та інтересів.

На підставі аналізу етично-психологічних ознак, що відображають ставлення індивіда до соціальних і духовних цінностей, можна запропонувати таку типологію осіб – суб'єктів злочинів, учинених у бюджетній сфері: а) особи, які вчинили кримінальні правопорушення, через випадковий збіг обставин (корпоративність, бажання надати фінансову допомогу через надану раніше обіцянку тощо) за умов загальної позитивної орієнтації; б) особи, які вчинили кримінальні правопорушення, через вимушені обставини (суб'єкти, втягнуті у вчинення кримінальних правопорушень унаслідок несприятливої ситуації, впливу носіїв антигромадських поглядів, складних життєвих обставин та ін.) за умов загальної позитивної орієнтації особи; в) особи, які вчинили кримінальні правопорушення під впливом сукупності зовнішніх чинників (нестійка моральна та етична орієнтація особи, ситуація безконтрольності тощо) за одночасної наявності загалом позитивної орієнтації; г) особи, готові вчинити кримінальне правопорушення, використавши обстановку, що для

цього склалася, та умови, але зазвичай не схильні до активних дій; д) особи, які вчинили кримінальні правопорушення в результаті переважаної антигромадської корисливої орієнтації з використанням сприятливих зовнішніх умов, створених ними; е) особи, які мають стійку орієнтацію на вчинення кримінальних правопорушень за будь-яких обставин.

Найбільш важливими соціальними показниками особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення в бюджетній сфері, є стать, вік, освіта, рід занять, громадянство й місце проживання. В оперативно-розшуковій статистиці давно відомо, що злочинність чоловіків у 8–10 разів перевищує злочинність жіночої частини населення. У контексті зазначеного складу злочину така пропозиція переважно залишиться сталою з урахуванням співвідношення кількості чоловіків-керівників і жінок-керівників.

Уважається, що освіта є важливим чинником формування особистості, оскільки позитивно впливає на її життєву позицію, зменшуючи схильність до антигромадської поведінки. Для нецільового витрачання це, мабуть, істотного значення не має, адже такі злочини зазвичай вчиняють особи, які мають вищу професійну освіту. За соціальним становищем це – керівники, особи, які мають відносно високі статусні позиції й добре матеріальне забезпечення.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що аналіз теоретичних положень та емпіричних матеріалів дослідження дав змогу розкрити зміст основних елементів оперативно-розшукової характеристики осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері. Так, у соціально-демографічній структурі питома вага осіб жіночої статі становить понад третину, проте помітно диференціюється залежно від видів кримінальних правопорушень. За інтелектуальним рівнем розвитку, освітнім рівнем, життєвим досвідом, колом інтересів, безперечно, їх можна зарахувати до найбільш «інтелектуальних» злочинців, адже серед них повну вищу освіту мають 92 %. Водночас найбільш криміногенною є група осіб віком від 30 до 45 років. Це зумовлено тим, що у віці близько 40 років становлення людини як особистості закінчується.

Найбільш «небезпечним» періодом практичної роботи, протягом якого ці особи можуть учинити протиправну (злочинну) дію, є один-три роки, а також п'ять-десять років стажу. Осіб чоловічої статі серед фігурантів удвічі більше, ніж жіночої (62,7 % проти 37,3 %). Мотиви злочинної поведінки мають корисливий характер у різних його модифікаціях і визначаються переважно соціальним статусом особи, якій властиве підвищене почуття незалежності від правової системи, правовий нігілізм, орієнтація на задоволення власних потреб за допомогою будь-яких засобів, чітке усвідомлення протиправності своїх діянь.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ.

Для визначення причин і умов, що сприяють вчиненню нецільового використання бюджетних коштів службовими особами, необхідно встановити сукупність конкретних соціально-економічних негативних явищ, які знаходяться із злочинністю і злочинами в причинно-наслідкових (у тому числі і таких, що зумовлюють) зв'язках.

З огляду на аналіз наявних визначень понять причин і умов встановлено, що вчинення нецільового використання бюджетних коштів є причини, які сформовані під впливом різних негативних економічних явищ і процесів, і насамперед антисуспільна установка в свідомості особи, яка спонукає конкретного посадовця на незаконне заволодіння державними коштами з метою швидкого збагачення¹. Таким чином, на формування та вияв особових характеристик осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в бюджетній сфері, впливають: початкова налаштованість службовців на використання своєї роботи в особистих корисливих інтересах; наявність у їхньому середовищі осіб із високим рівнем матеріального добробуту, досягнутого шляхом злочинної діяльності; певне зниження вже досягнутого раніше рівня матеріальної забезпеченості й бажання поліпшити його за допомогою вчинення кримінальних правопорушень; орієнтованість на високі стандарти життя, досягнуті колегами; наявність «дорогих» звичок та інтересів².

Завдання для самостійної роботи до Теми 2:

1. Суб'єкти та об'єкти запобігання бюджетним кримінальним правопорушенням.
2. Організація прокурорського нагляду за додержанням законодавства у бюджетній сфері.
3. Рівні, види та форми запобігання бюджетним кримінальним правопорушенням.
4. Загальна характеристика бюджетних кримінальних правопорушень в Україні.
5. Кримінологічна характеристика особи економічного злочинця.
6. Що собою представляє жертва злочину у сфері бюджету.

Індивідуальні завдання до Теми 2:

1. Профілактика кримінальних правопорушень в бюджетній сфері.
2. Суб'єкти та об'єкти запобігання бюджетним кримінальним правопорушенням.
3. Сутність і види причин та умов бюджетних кримінальних правопорушень.
4. Кадрові причини та умови.
5. Кримінологічні особливості особи економічного злочинця, який вчиняє корупційне правопорушення.

¹ Писарчук І. В. Причини і умови, які сприяють вчиненню нецільового використання бюджетних коштів службовими особами. 2016. С. 546-552. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_845_86.pdf.

² Василевич Я. В. Характеристика осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері. Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ. Вип. 1(11). С. 84-96.

ТЕМА 3. ПРОБЛЕМИ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ (2 години)

План

1. Поняття, предмет, завдання, функції та практичне значення кримінологічної віктимології.
2. Поняття та кримінологічна характеристика жертв кримінального правопорушення.
3. Класифікація жертв кримінального правопорушення.
4. Віктимність, віктимізація та їх основні характеристики.
5. Віктимологічні детермінанти та їх роль у механізмі вчинення кримінального правопорушення.
6. Заходи віктимологічного запобігання злочинам в Україні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.
2. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 26 с.;
3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> .
4. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.
5. Джужа А. О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018; Харків: Харківськ. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 663 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Сформувати понятійний апарат щодо поняття, предмет, завдання, функції та практичне значення кримінологічної віктимології, поняття та кримінологічна характеристика жертв кримінального правопорушення, класифікація жертв кримінального правопорушення, віктимність, віктимізація та їх основні характеристики, віктимологічні детермінанти та їх роль у механізмі вчинення кримінального правопорушення, заходи віктимологічного запобігання злочинам в Україні.

ВСТУП

Значна увага в кримінології приділяється проблемам віктимології та суїциду. У кримінологічних дослідженнях минулого головна увага приділялась поведінці

злочинця, а потерпілий від кримінального правопорушення в основному фігурував як учасник кримінального процесу. Разом з тим, взаємозв'язок злочинця і потерпілого має важливе кримінологічне значення. Серед осіб, що стикаються з кримінальними правопорушеннями, є насамперед їх жертви. Тож ігнорувати їх роль у механізмі злочинної поведінки було б помилково.

Вчені давно помітили певну залежність характеру суспільне небезпечного діяння винної особи від поведінки потерпілого. Уважне вивчення цього явища надало можливість виробити найбільш ефективні заходи попередження злочинності.

У зв'язку з поширенням віктимологічних досліджень була створена Міжнародна віктимологічна наукова спілка в Мюнстері (ФРН), яка починаючи з 1973 року провела вже ряд міжнародних симпозіумів.

1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ

Прискорення процесів європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику не лише сучасних форм і методів протидії злочинності, а й визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Реальні демократичні перетворення є невід'ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

На розвиток українського суспільства початку ХХІ ст. впливають декілька груп чинників, зокрема наслідки демонтажу соціалістичної моделі розвитку країни (зростання соціальної незахищеності, втрата ціннісних орієнтирів, різке зниження рівня життя, збільшення маргінальної маси за рахунок безробітних, бездомних та інших категорій населення, які перебувають за межею бідності); складна соціально-політична ситуація (військові дії у східних областях, покращення технічної оснащеності злочинців, зростання рівня нетерпимості, девальвація морально-правових цінностей); вплив тенденцій глобалізованого світу (аномізація суспільства на рівні глибинних параметрів існування та відтворення соціуму; посилення міграційних процесів та позицій транснаціональної організованої злочинності), що в комплексі створюють підґрунтя для виникнення нових типів кримінальних загроз для населення і, відповідно, сприяють його інтенсивній віктимізації³.

Ужиті правоохоронними та іншими державними органами заходи не дали можливості нейтралізувати основні внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці, що зумовлюють подальше ускладнення криміногенної ситуації в державі в умовах гібридної війни. Так, за останні десять років рівень злочинності зріс більш ніж у чотири рази, зокрема збільшилася питома вага найнебезпечніших її проявів. Зокрема, у 2018 році кількість громадян, які стали жертвами кримінальних посягань, збільшилася на 9,0 % та становила 400,7 тис. (у 2017 році – 366,3 тис.). Серед потерпілих від злочинів майже 156,8 тис. жінок, 29,2 тис. пенсіонерів, 5,8 тис. дітей, 1,8 тис. іноземців, 194 працівники засобів масової інформації. Понад 5,6 тис. осіб загинуло. Найбільш незахищеними верствами населення залишаються жінки та діти (за 2014–2018 роки збільшилася майже на чверть кількість протиправних діянь за ст. 149, 152–156, 301–303 КК України), а також особи похилого віку, щодо яких у 2018

³ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

році вчинено на 5,3 % більше кримінальних правопорушень, ніж у попередні періоди⁴.

Зазначене свідчить про низький рівень ефективності превентивних заходів у сфері протидії злочинності. Пошук нових (альтернативних) методів запобігання злочинам усе частіше орієнтує кримінологів на проблеми жертви суспільно небезпечних діянь, чинники, що визначають здатність окремих осіб та їх груп у певних ситуаціях ставати об'єктом посягань, учинених з різних мотивів.

Пошук шляхів удосконалення проблем запобігання злочинам та захисту жертв злочинів був предметом активних дискусій вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю. М. Антоняна, М. М. Бабаєва, О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, В. С. Батиргарєєвої, В. І. Борисова, Т. В. Варчук, К. В. Вишневецького, Г. Гентіга, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, Г. Гросса, О. М. Гуміна, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, А. І. Долгової, Т. А. Денисової, О. О. Дудорова, В. І. Задорожного, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, В. Є. Квашиша, О. Г. Колба, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, О. Г. Кулика, Н. Ф. Кузнецової, І. П. Лановенка, О. М. Литвинова, В. В. Лунєєва, В. С. Мінської, Є. М. Моїсєєва, Ю. В. Орлова, В. І. Полубинського, В. Я. Рибальської, Д. В. Рівмана, А. В. Савченка, М. В. Сенаторова, П. П. Сердюка, В. О. Тулякова, А. Фаттаха, Л. В. Франка, І. Я. Фойницького, В. Є. Христенко, Г. І. Чечель, В. І. Шакуна, Г. Й. Шнайдера, О. М. Юрченка, А. М. Яценка та ін.

Окремі аспекти поведінки жертви злочинів, її правового захисту, заходи віктимологічного запобігання висвітлювали представники української (В. В. Голіна, Б. М. Головін, О. М. Джужа, В. О. Туляков), радянської та російської (К. В. Вишневецький, В. І. Задорожний, Д. В. Рівман, В. Я. Рибальська, В. І. Полубинський, В. С. Устинов, Л. В. Франк), західноєвропейської (М. Вольфганг, Р. Гассер, І. Маттес, Х. Нагель, Б. Станков, А. Фаттах, Б. Холист, Г. Шнайдер), американської (Ф. Вертхам, К. Єйкбері, Є. Кормен, Т. Кук, Р. Мертон, Т. Тайлер, Дж. Фарелл, Ж. Флеммінг) віктимологічних наукових шкіл⁵.

Необхідність вивчення жертви злочину була повною мірою усвідомлена вченими тільки після Другої світової війни. У різних країнах у післявоєнний період актуальність поведінки жертв злочинів зумовила виникнення наукового напрямку – віктимології.

Учення про жертву злочину – віктимологія (viktima – жертва, logos – вчення) – є частиною більш широкого вчення про жертв не тільки злочинів, а й наслідків нещасних випадків, природних і техногенних катастроф, епідемій, війн та інших збройних конфліктів, політичних протистоянь. Відповідно до зазначеного, віктимологія розглядається в широкому та вузькому сенсі. У першому вона охоплює не тільки право і кримінологію, а й психологію, соціологію та психіатрію. У вузькому значенні віктимологія становить теоретичний та практичний інтерес, крім кримінології, для кримінального права, кримінального процесу, кримінально-виконавчого права, криміналістики, судової психології, судової психіатрії.

У 1970-х роках Л. В. Франк першим у СРСР опублікував праці з віктимології. Ґрунтуючись на розробках світової віктимологічної теорії, він зумів довести й

⁴ Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 26 с.; Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

⁵ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

обґрунтувати думку про те, що віктимологія є відносно самостійним науковим напрямом, що має теоретичну і практичну цінність.

Результати спеціальних наукових досліджень показують, що віктимологія виникла і розвивалась як напрям у кримінології, що вивчає жертву злочину. Однак, з часом погляд на неї змінився, зокрема стосовно предмета віктимології та її наукового статусу. Д. В. Рівман визначив їх таким чином:

- 1) віктимологія – це галузь кримінології, або спеціальна кримінологічна теорія, що розвивається в її межах;
- 2) віктимологія – це допоміжна для кримінального права, кримінально-процесуального права, криміналістики міждисциплінарна наука про жертву злочину. Вона існує і функціонує паралельно з кримінологією;
- 3) віктимологія – це загальна теорія, вчення про жертву, що має предметом дослідження жертву будь-якого походження, як кримінального, так і не пов'язаного зі злочином. Віктимологія є самостійною наукою, приналежність якої до юридичної можна визнати тільки частково. Насамперед, це наука про безпеку життєдіяльності людини.

Кримінологічна віктимологія – вчення про жертву злочину, її кримінологічно-віктимологічні характеристики, якості та властивості; систему віктимологічних детермінант індивідуальної та групової віктимності, віктимізації та віктимної поведінки жертви злочину на основі накопичення віктимогенного потенціалу, а також систему заходів віктимологічної профілактики на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

Предметом вивчення кримінологічної віктимології є:

- а) віктимологічна характеристика жертв (потерпілих) від злочинних посягань, як на соціальному (статистичному), так і на індивідуальному (фізичному) рівнях, згідно з їх класифікаційними диференційованими ознаками і властивостями віктимності певних груп ризику;
- б) соціальні та особистісні (об'єктивні і суб'єктивні) причини й умови, що сприяють становленню потерпілих; їх роль у генезисі й механізмі злочину;
- в) особистісно-ситуаційна природа взаємодії злочинця і жертви під час вчинення злочину (віктимологічна ситуація);
- г) комплекс запобіжних заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних, у тому числі на індивідуальному (фізичному) рівнях;
- д) шляхи, засоби та способи захисту і відшкодування збитків, заподіяних потерпілому (жертві) внаслідок злочинного посягання.

Основним завданням кримінологічної віктимології на сучасному етапі є потреба наукового пояснення і прогнозування віктимологічних процесів з метою забезпечення інтенсифікації запобіжного впливу на злочинність на основі нетрадиційних підходів, у центрі яких перебуватиме не особа, яка вчиняє, вчинила чи може вчинити злочин, а особа, яка за певних (соціобіопсихологічних) обставин може стати жертвою злочинного посягання. Саме ці обставини визначають її завдання та високий ступінь потреби таких знань.

По-перше, кримінологічна віктимологія має надати об'єктивну (реальну) інформацію про стан і тенденцію віктимізації суспільства як негативного процесу внаслідок учинення злочинів частиною членів суспільства⁶.

⁶ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

По-друге, кримінологічна віктимологія, як вчення про жертву злочину, розкриває сутність відповідних явищ і процесів, проникає в механізм їх закономірностей з метою визначення можливих напрямів впливу і, що особливо важливо, прогнозування (передбачення) нових ситуацій чи подій.

По-третє, кримінологічна віктимологія повинна відповісти на питання чому, за яких обставин окрема особа чи соціальна спільнота стає жертвою злочинного посягання.

По-четверте, завданнями кримінологічної віктимології є розробка пропозицій найбільш ефективних заходів запобіжного впливу на потерпілих, у тому числі примусового характеру для осіб з асоціальною чи девіантною поведінкою.

По-п'яте, кримінологічна віктимологія розробляє рекомендації інформаційного характеру про способи та шляхи мінімізації віктимогенних ситуацій та можливі варіанти їх запобігання чи нейтралізації.

Реалізація зазначених завдань та забезпечення практичного застосування висновків віктимологічних досліджень цілком і повністю залежить від упевненості практичних працівників правоохоронних органів у можливості та потребах реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності.

З огляду на предмет, завдання та значення кримінологічної віктимології, достатньо виразно виділяються її дві основні **функції**: 1) фундаментальна; 2) прикладна⁷.

Реалізація фундаментальної функції дає можливість дослідити:

– поведінку жертви, що здійснює визначальний вплив на мотивацію злочинного діяння. Зміст такої поведінки за певних обставин може провокувати злочин, і таким чином, з одного боку, полегшити настання злочинних наслідків, з іншого – створити умови, за яких злочин може бути припиненим, локалізованим, або ж зовсім неможливим;

– віктимність, як особливий феномен, що проявляється у підвищеній схильності (вірогідності) стати жертвою злочинного посягання. Рівень такої вірогідності визначає рівень віктимності: чим вищим є рівень першої, тим вищим є рівень другої. Така прямопропорційна залежність є незмінною.

Віктимність притаманна як окремій особистості, так і соціальному статусу та соціальній ситуації, що провокує або полегшує злочин і настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим виділяють особистісну, рольову та ситуативну віктимність, яка залежить від низки факторів, зокрема:

а) особистісних характеристик (вік, стать, потреби, інтереси тощо);

б) соціального статусу, соціальної ролі особи, особливостей її службових повноважень,

рівня матеріального забезпечення та захищеності;

в) рівня розвитку конфліктної ситуації, умов, місця і часу, в яких така ситуація розвивається;

– віктимізацію, як процес перетворення в жертву, чи наслідок такого процесу. Рівень віктимізації в конкретних умовах простору і часу може свідчити про стан захищеності членів суспільства та розглядатися як суспільний результат вчинених злочинів, який несе в собі характеристику даних про потерпілих, час, місце і спосіб їх віктимізації;

⁷ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

– віктимну ситуацію, як життєву обстановку, що складається у зв'язку з якостями особи чи поведінкою жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди;

– віктимну детермінацію, як складну взаємодію різноманітних форм взаємодії соціально-політичних, економічних, психологічних та біологічних факторів на рівні причинних, функціональних та кореляційних залежностей.

Реалізація прикладної функції дає можливість розробити систему заходів, яка ґрунтується на:

– максимальному використанні та реалізації захисних можливостей потенційних потерпілих за рахунок відповідної індивідуально-виховної роботи: сімейного, статевого та фізичного виховання;

– ефективному, професійному навчанні, вмінні розпізнати небезпечні ситуації, критичності, уважності та самодисциплінованості;

– правовому вихованні, навчанні та умінні користуватися наданими гарантіями безпеки з боку держави та на активній громадській позиції, як учасника суспільних відносин;

– ефективному, технічному забезпеченні засобами безпеки від злочинних посягань як активного так і пасивного захисту (охоронна сигналізація, спеціальні засоби тощо);

– пріоритетності, ефективності та дієвості заходів віктимологічної профілактики, як найбільш перспективного і гуманного способу впливу на злочинність та недопущення настання шкідливих наслідків.

Подальший розвиток дослідження віктимної проблематики, гуманізація правових процесів в Україні передбачає необхідність реального забезпечення захисту потенційних жертв злочинів усіма органами системи кримінальної юстиції країни ⁸.

2. ПОНЯТТЯ ТА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

Етимологія слова «жертва» походить від латинського «victima», що спочатку мала культове, ритуальне значення. Так, у словнику Ф. Брокгауза й І. Ефрона поняття «жертва» пояснюється, як вдячне підношення Богу від плодів земних або з царства тварин. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови цей термін тлумачать як той, хто постраждав від нещасного випадку або агресії; той, над ким знущаються, виявляють насилля; той, хто переживає, терпить різні неприємності від кого-, чого-небудь.

Д. В. Рівман наводить дві позиції щодо розуміння поняття «жертва» у віктимологічному значенні. Перша – це людина (спільність людей), якій прямо чи побічно заподіяно шкоду злочином. Друга – це фізична особа, людина, якій безпосередньо заподіяно фізичну, моральну і матеріальну шкоду. Ми, як і автор положень, підтримуємо другу позицію, адже, з погляду віктимологічних досліджень, вона є більш прийнятною.

В. І. Полубинський зазначає, що поняття «жертва» означає людину, яка постраждала від: а) неправомірних дій інших осіб; б) власної поведінки; в) збігу негативних обставин; г) нещасного випадку. Жертвою у вузькому сенсі слід вважати людину, якій завдано фізичну, моральну або майнову шкоду внаслідок дій інших осіб, власної поведінки, подій чи нещасних випадків .

⁸ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

В.Є. Христенко, поклавши в основу принцип дихотомії і математичного обґрунтування терміна «жертва», вдало відзначає, що «жертва – це людина (сторона взаємодії), яка втратила вартісні для неї цінності внаслідок впливу на неї іншої людини (сторони взаємодії)».

Отже, у поняття «жертва» входить існування безпосередньої взаємодії між сторонами, без наявності якої визнання особи власне жертвою злочину є неможливим. Наводячи ж поняття «потерпілий від злочину», можна розуміти і саму особу, що особисто потерпіла від злочину, та інших осіб, яким злочином опосередковано заподіяно шкоду. Тому під поняттям «жертва» ми розуміємо осіб, яким особисто заподіяно шкоду злочином.

В.О. Туляков, на основі аналізу наукових, статусних, поведінкових, нормативноправових основ і характеристик визначення потерпілих від злочинів, стверджує, що жертвою злочину визнається будь-яка фізична особа (соціальна спільнота), якій злочином заподіяно фізичний, матеріальний чи моральний збиток.

Автори навчального посібника «Віктимологія», під жертвою злочину розуміють потерпілу від злочину фізичну особу незалежно від того, чи визнана вона такою у кримінально-процесуальному порядку і чи оцінює себе такою суб'єктивно⁹.

Німецький кримінолог Кайзер Гюнтер визначає поняття жертви злочину таким чином: «Жертва – це особа, якій унаслідок суб'єктивного бажання злочинця чи об'єктивних обставин протиправним діянням завдано фізичної, моральної або майнової шкоди, незалежно від того, чи визнано таку особу потерпілим у встановленому законом порядку та чи оцінює така особа себе потерпілим суб'єктивно»¹⁰.

Здобутки, отримані в результаті розроблення певних віктимологічних знань, учені почали застосовувати, крім кримінології, і в інших галузях знань кримінально-правового спрямування, використовуючи категорії «потерпілий» і «жертва», що викликало плутанину в розмежуванні цих понять.

Зокрема, у 2012 р. прийнято новий КПК України, яким введено замість категорії потерпілого від злочину іншу – потерпілого у кримінальному провадженні. Так, ч. 1. ст. 55 КПК України визначає потерпілим у кримінальному провадженні фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральну, фізичну або майнову шкоду. Дане визначення не встановлює обов'язковою умовою у кримінальному процесі закріплення статусу потерпілого певним процесуальним документом. Але ч. 2 ст. 55 КПК України чітко закріплює момент виникнення прав і обов'язків потерпілого – моментом подання заяви про вчинення щодо нього кримінального правопорушення, що утворює взаємозв'язок між волевиявленням потерпілого й виникненням процесуальних наслідків для інших суб'єктів. На жаль, нова редакція кримінального процесуального закону так і не врахувала ідеї вчених стосовно розмежування на законодавчому рівні категорій «потерпілий» і «жертва».

На думку А. О. Джузи¹¹, при застосуванні категорії «жертва» в кримінальному процесуальному та/або кримінальному праві необхідно звертатися саме до цього

⁹ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

¹⁰ Кримінологія: підручник [Текст] / О. М. Джуза, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джузи. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

¹¹ Джуза А. О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018; Харків: Харківськ. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 663 с.

визначення через його закріплення на міжнародно-правовому рівні. Проте Д. В. Рівман пропонував у кримінальній віктимології застосовувати обидва терміни, наголошуючи на тому, що у віктимологічній площині, на його думку, потерпілий і є безпосередньою жертвою злочину. Якщо ж жертва – носій кримінально зумовленої або реалізованої віктимності (тобто сукупності соціально-психологічних рис, що зумовлюють високу ймовірність для особи стати об'єктом злочинного посягання), то логічно застосовувати термін «потерпілий». При цьому процесуальне поняття потерпілого розглядалось як сукупність об'єктивного (зміст) і суб'єктивного (форма) критеріїв.

Під **жертвою злочину** необхідно розуміти особу (фізичну чи юридичну), якій унаслідок суспільно небезпечних діянь злочинця завдано фізичної, майнової, моральної шкоди (для фізичної особи) чи спричинено шкоду її діловій репутації (юридична особа), або істотно порушено її основні права внаслідок дії або бездіяльності, та яка визнана такою в процесуальному порядку. Категорія «жертва» характеризує постраждалу від злочину особу в широкому соціальному контексті (незалежно від прийнятих за конкретним фактом процесуальних рішень), тоді як «потерпілий» – поняття юридичне, пов'язане зі статусом особи як суб'єкта певних кримінально-правових і кримінальних процесуальних відносин¹².

До визначення структури особи жертви (з розкриттям її біологічно-психологічних, соціально-демографічних і морально-психологічних ознак) дає змогу якнайповніше розкрити зміст і значення її елементів як на індивідуальному, так і груповому та загальносоціальному рівнях. Найбільш уразливими категоріями жертв є особи похилого віку, діти, жінки (останні стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 рази частіше, ніж жінками). Поведінка понад 90,0 % постраждалих від фізичного насильства дорослих (як чоловіків, так і жінок) характеризується як провокуюча або соціальнонегативна (62,0 % жертв ніде не працювали). Серед потерпілих від насильницьких злочинів майже третину становлять неповнолітні. Тривожною є позитивна динаміка протиправних діянь проти статевої свободи дітей (упродовж 2008–2017 років – зґвалтувань – на 18,0 %, інших насильницьких сексуальних дій – на 14,0 %, статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості – на 38,0 %, розбещення – на 29,0 %).

Дане визначення охоплює усі складові, що притаманні потенційним, реальним і латентним потерпілим у кримінальному праві. **До них, зокрема належать:**

- 1) стан фізичної особи;
- 2) можливість бути об'єктом загальної превентивної дії закону про кримінальну відповідальність;
- 3) безпосереднє спричинення шкоди (або загроза заподіяння такої) як зв'язок конкретного потерпілого із конкретним злочином;
- 4) здатність відчувати захищеність з боку закону про кримінальну відповідальність та її втрату;
- 5) здатність свідомо чи не усвідомлено сприймати органами чуття зменшення або втрату майнових чи немайнових благ, переживати з цього приводу;
- 6) здатність потерпілого впливати на кримінально-правові наслідки вчинення злочину.

¹² Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

Для розкриття віктимних особливостей у змісті кримінологічної характеристики жертви злочину варто враховувати:

- біологічно-психологічні ознаки (біопсихологічні й індивідуальні властивості та мотивуючі чинники психічного життя й поведінки особи);
- соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан, соціальні зв'язки);
- морально-психологічну характеристику, що відображає сприймання особою соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. Виявляється у ставленні до держави, суспільства, громадських обов'язків, колективу, інших людей, себе тощо.

Саме психологічні й біологічні якості, що виявляються в особистісному компоненті індивідуальної віктимності, є головними причинами віктимності.

Однією з індивідуальних властивостей особи є сукупність емоційних реакцій і станів, адже як складовий елемент конкретного злочинного механізму жертва відчуває певне емоційне переживання через суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, яке формується з огляду на певні властивості впливів, суб'єктивні особливості самого індивіда (індивідуально-психологічні особливості, спосіб життя, рівень інтелектуального розвитку, характер виховання, здатність переживати різні емоції)¹³. **Такими емоційними станами є:**

- афекти – переживання великої сили, з коротким періодом проходження. Вони характеризуються значними змінами у свідомості й порушенням вольового контролю. У стані афекту відбувається зміна звичної поведінки людини, деформується її установка, «звужується свідомість» через порушення нормальної взаємодії процесів збудження і гальмування;

- фрустрація – складний психічний стан, що характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратованістю, тривогою, відчаєм й апатією. Фрустрація викликається об'єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети. Виникає фрустрація тоді, коли ступінь незадоволення вище того, яке людина може стерпіти. Високий рівень фрустрації призводить до дезорганізації діяльності;

- стрес – стан особи, який характеризується неспецифічними захисними реакціями (на фізичному, психологічному і поведінковому рівнях), на протидію екстремальним патогенним подразникам.

Водночас, ні соціально-демографічні, ні морально-психологічні ознаки особи не мають криміногенного чи віктимогенного характеру, але пов'язані з умовами формування індивіда, його життєдіяльності. Характеристика цих якостей є істотним компонентом узагальненого уявлення про жертву злочину та одним із елементів його кримінологічної характеристики.

Інтелектуально-вольовий, аксіологічний, емоційно-встановлювальний і біологічний компоненти віктимності є реалізованими ще до виникнення конфліктної ситуації, яка сприяє перетворенню потенційної жертви від злочину на реальну. Отже, змінити докорінно структуру і функціонування даних компонентів неможливо, але можна спробувати створити сприятливі умови, які б максимально стримали їхній вияв у певних конфліктних ситуаціях. При цьому ситуаційний і діяльнісно-практичний

¹³ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

компоненти реалізуються під впливом зовнішніх факторів саме в процесі конфліктної ситуації. Вирішальне значення мають саме зовнішні чинники, такі як конфліктна ситуація і поведінка злочинця. Саме від них залежить, чи перетвориться потенційна жертва злочину на реальну, і чи буде наявним злочин взагалі.

Демографічні та рольові ознаки потерпілих також мають цілком визначене кримінологічне значення. Стать, вік, професія, спеціальність, службове і сімейне становище та інші фактори нерідко відіграють істотну роль у механізмі злочину і навіть виступають необхідною умовою вчинення того чи іншого злочину.

Стать і вік значущі в особливостях психологічного плану, властивих, наприклад, підліткам або літнім людям. Крім цього, у злочинах деяких видів кримінологічне значення має національність потерпілого. Зокрема, у злочинах, пов'язаних з пережитками місцевих звичаїв (наприклад, кровної помсти). Потенційна віктимність і реальна віктимізація, як свідчать дослідження, не збігаються.

Під час розкриття соціально-демографічних якостей передусім слід звернути увагу на стать жертв злочинів, оскільки структура за віковими групами різко відрізняється від населення загалом: індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2 %. Злочини стосовно цих осіб вчинялися частіше – унаслідок конфліктів побутового характеру.

Так, за останні десять років кількість осіб похилого віку, які стали жертвами злочинів, збільшилася майже вдвічі. Така тенденція спостерігалася і в 2018 р., протягом якого від протиправних дій постраждало 31,7 тис. осіб цієї категорії (2015 р. – 30,1 тис.). Відносно осіб похилого віку вчинено 31,4 тис. кримінальних правопорушень, що на 5,3 % більше, ніж у 2015 р. (29,8 тис.), у тому числі 15 тис. тяжких та особливо тяжких (2015 р. – 12,7 тис.). Найпоширенішими злочинами були крадіжки (19,8 тис.), шахрайства (3,8 тис.), грабежі (1,5 тис.), умисні убивства (720) та розбійні напади (378).

Крім того, і сам похилий вік, пов'язаний з послабленням фізичної сили, може виступати за певних умов (наприклад, незначний привід з боку людини похилого віку для вчинення більш небезпечного злочину) обставиною, що активізує злочинний намір людини. У цій ситуації підсилюється також провокуючий ефект неправильної поведінки людей цього віку, їх обтяжливості.

Жінки стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 рази частіше, ніж злочинів, учинених жінками. Чоловіки потерпають від злочинів, учинених чоловіками, у 11 разів частіше, ніж від злочинів, учинених жінками. Серед жертв, які постраждали від вияву кримінально-насильницької поведінки, жінки становлять 18 %, з них 89 % сприяли злочинному посяганням через свою віктимну поведінку. Кількість чоловіків, постраждалих від кримінального насильства, становить 82 %, причому поведінка, що сприяла вчиненню насильницького злочину, спостерігалась у 90 % випадків. Відтак, тільки у 11 % жінок і 10 % чоловіків, постраждалих від фізичного насильства, було встановлено нейтральну поведінку¹⁴.

Іншою важливою кримінологічною ознакою, що характеризує потерпілу особу, є вік. Найчастіше зазнають шкоди від злочинних дій чоловіки віком від 26 до 46 років – 67 %. Найбільший індекс віктимізації – 2,5 припадає на вікову групу 30–40 років, тоді як у групах від 25 до 30 років і від 40 до 50 років ці індекси становлять,

¹⁴ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

відповідно, 2,2 і 2,4. З огляду на зазначені положення, можна вивести певну закономірність, що вік жертви насильницького посягання залежить від обраного особою виду кримінально-насильницької поведінки.

Поряд з цим слід зауважити, що сам вік не має ознаки криміногенності, але в характеристиці особи він набуває певних ознак віктимності у зв'язку зі специфічними властивостями людини визначеного віку та обраним насильником видом кримінального насильства.

Наступною соціально-демографічною ознакою, яка має віктимологічне значення, є освітній рівень жертв злочинів. Найвищий індекс віктимізації спостерігається серед осіб із початковою і незакінченою середньою освітою (53,7 %), а також серед осіб, які не мають освіти (46,3 %). При цьому ступінь віктимізації залежав і від такого чинника, як значна відмінність в освітньому рівні подружньої пари. Так, при сполученні «неосвічений чоловік – освічена жінка», а також «освічений чоловік – неосвічена жінка» можливість стати жертвою значно підвищувалась, а саме у цьому разі позначається низький культурний рівень спілкування та емоцій, невміння або небажання зазирнути у внутрішній світ протилежної сторони. Здебільшого у 59 % випадках потерпілі від тяжких насильницьких злочинів мали середню чи середню спеціальну освіту. Низький освітній рівень жертв злочинів не тільки належить до криміногенних ознак особистості, а й, безумовно, підвищує її віктимність.

Велике значення у кримінологічній характеристиці має й індекс віктимності. Серед соціальних груп населення індекс віктимізації такий: серед робітників – 57,4 %, службовців – 31,0 %. Саме низький соціальний рівень жертв злочинів, пов'язаний насамперед із їх видом занять, що в сукупності зумовлює появу категорії осіб, яким притаманна ознака віктимності. Це передусім малозабезпечені, безробітні особи. До цієї категорії, зокрема, мають належати працівники села та представники студентства. Саме ці категорії осіб необхідно врахувати під час розроблення запобіжних заходів, спрямованих на запобігання злочинності.

Інший бік проблеми у цьому сенсі: відсутність сім'ї та дітей дає людині певну свободу дій, знижує відчуття відповідальності за свою поведінку, що стає передумовою вчинення щодо неї злочину. Власне наявність дітей і стабільних сімейних стосунків є стримувальним чинником і для криміногенних, і віктимних проявів. Для послідовного встановлення показників віктимізації та повної картини кримінологічної характеристики потерпілих від злочинних дій необхідний аналіз сімейного статусу жертви.

У деяких сімейних стосунках сім'я не лише не виступає важливою перешкодою для кримінального насильства, а навпаки, здебільшого кримінально-насильницька поведінка виявляється саме щодо одружених. Це підтверджують і результати проведеного анкетування, відповідно до яких 70,4 % респондентів стверджують, що насильство, зазвичай, виявляється в сімейному колі. При цьому серед потерпілих майже половина постраждала від побутових злочинів. Статистика свідчить також, що кожний п'ятий позбавлений життя – родич убивці.

Дуже важливе значення для кримінологічної характеристики жертв злочинів має питання щодо стану сп'яніння потерпілих у момент вчинення злочину. Як свідчить практика, на осіб, які перебувають у нетверезому стані, через їх послаблений

опір, легше за все вчинити посягання. Крім того, такі люди порівняно легко зав'язують випадкові знайомства і зазвичай стають ініціаторами сварок та бійок¹⁵.

3. КЛАСИФІКАЦІЯ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

Проблеми класифікації потерпілих, зокрема їх типологія, є надто складними. Першу спробу такої класифікації і типології в кримінологічній спеціальній літературі здійснив Л. В. Франк. У загальних рисах підхід до цієї проблеми полягає в такому: класифікацію потерпілих має бути створено за багатьма підставами відповідно до різних завдань, поставлених перед віктимологічними дослідженнями. При цьому важливе значення, передусім, має класифікація потерпілих залежно від характеру злочинів та шкоди, що була завдана цим злочином.

Враховуючи, що у віктимології вивченню підлягають не тільки потерпілі у кримінальному процесуальному значенні, а й інші категорії потерпілих, наприклад, латентні жертви, якщо є критерії для їх ідентифікації. Як зауважив з цього приводу В.Ф. Оболенцев, типологія жертв у цьому разі може бути такою:

- 1) потенційна жертва – це особа, яка стає мішенню при визначених обставинах і через свої особистісні якості, статус, позицію, поведінку;
- 2) випадкова жертва – це жертва, але більш детермінована певною ситуацією і вибором самого злочинця, іноді тільки випадковість вирішує, хто стане жертвою злочинного посягання;
- 3) латентна жертва – це особа, яка реально, фактично постраждала від злочину, але з будь-яких причин цей факт залишився не виявленим, прихованим від офіційного обліку злочинів в умовах, коли такий облік обов'язковий або бажаний на користь суспільства і держави.

Д. В. Рівман, ґрунтуючись на змісті категорії віктимності й на проведених науковцями дослідженнях особливостей поведінки жертв злочинів, виділив такі типи жертв: агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні, нейтральні, випадкові, реальні, потенційні .

У запобіганні окремим видам злочинів важливою є також класифікація потерпілих залежно від низки демографічних ознак – професії, фаху, посади, виду занять, віку, статі, національності. За цією класифікацією перше місце посідають потерпілі, які відповідно до своєї діяльності чи професії стають перешкодою для вчинення іншими особами злочину. До таких потерпілих належать працівники правоохоронних органів, охоронці, а також працівники, які мають небезпечні професії (наприклад, висотники, водолази), коли злочинні порушення Правил техніки безпеки можуть призвести до тяжких наслідків. Саме вивчення діяльності зазначених категорій осіб на віктимологічній основі, як показують результати досліджень, сприяють розробленню науково обґрунтованих тактичних, психологічних, технічних методик і заходів забезпечення їх безпеки¹⁶.

Відповідно до вікових категорій, особливе значення має також дослідження особи і поведінки неповнолітніх потерпілих з подальшим поділом їх на малолітніх і підлітків.

В. О. Туляков, розглядаючи послідовність генезису девіацій у межах концепції аномії, класифікував жертв злочинів на: а) імпульсивних, які характеризуються

¹⁵ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

¹⁶ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

переважним несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення на напади правопорушника (феномен Авеля); б) жертв з утилітарно-ситуативною активністю. Добровільних потерпілих, рецидивних жертв, що відповідно до своєї діяльності, статусу, необачливості потрапляють у кримінальні ситуації; в) настановних жертв. Агресивних жертв, «ходячих бомб», провокуючих злочинця на відповідні дії зухвалою поведінкою; г) раціональних жертв. Жертв-провокаторів, які самі створюють ситуацію вчинення злочину і самі ж потрапляють у цю пастку; д) жертв із ретретистською активністю. Пасивних провокаторів, які своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхують злочинців до вчинення правопорушень.

Проблема класифікації жертв злочинів аж ніяк не зводиться винятково до фізичних осіб. Саме тому вимагає особливої уваги і розроблення класифікації жертв злочину стосовно юридичних осіб, інших формальних і неформальних соціальних груп і колективів. У недалекому майбутньому у зв'язку з інтернаціоналізацією кримінальної активності і збільшенням кількості зловживань владою з боку державних і міждержавних формувань, буде необхідною і класифікація соціальних спільнот як жертв транснаціональних і міжнародних злочинів. Зокрема, у роботі В. О. Тулякова висловлюються розуміння з приводу класифікації соціальних спільнот як жертв злочинів.

Як свідчить аналіз наукової літератури, окремому віктимологічному вивченню мають підлягати різні види «атипових» потерпілих: уявні потерпілі – симулянти; добровільні потерпілі від злочину (при вступі у статевий зв'язок з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку або статевої зрілості при кримінальному аборті) і деякі інші. Наприклад, жертви від відомого компетентним органам злочину, що заперечують його факт, не бажаючи скомпрометувати себе, через родинні зв'язки або за іншими мотивами.

Наведені підстави для класифікації потерпілих можна розмежувати також за видом спричиненої ним шкоди. При цьому класифікація за цією підставою здійснюється відповідно до законодавства, тобто залежно від того, чи спричинено потерпілому моральну, фізичну або матеріальну шкоду.

Враховуючи соціально-демографічні ознаки, морально-психологічні властивості, взаємовідносини потерпілого та злочинця, а також поведінку жертв насильницьких злочинів, О. М. Гумін провів певну їх типологізацію, зокрема:

- 1) за формою взаємовідносин між учасниками кримінального конфлікту:
 - а) жертви родинно-побутових відносин. Це особи, які постраждали від насильницьких дій члена родини чи близького родича, а також сусідів;
 - б) жертви професійно-випадкових відносин. Особи, які потерпіли від кримінального насильства знайомих, колег по роботі та випадкових знайомств;
 - в) жертви за відсутності будь-яких соціальних зв'язків. Зазвичай, це особи, які постраждали від кримінально-насильницької поведінки сторонньої особи;
- 2) за типом поведінки:
 - а) жертви, які перешкоджають поведінці насильника. Це, зазвичай, особи, схильні до опору насильнику;
 - б) нейтральні жертви. Поведінка таких відзначається стриманістю та зайняттям нейтральної позиції в розвитку криміногенного конфлікту;
 - в) жертви з аморальною поведінкою. Такі особи, як правило, провокують насильника на вчинення злочину своєю активною чи пасивною поведінкою, яка переважно зводиться до порушень норм моралі та етикету;

г) жертви з агресивною чи протиправною поведінкою. Для таких осіб властива поведінка, яка провокує насильника на вчинення злочину через поводження, яке має агресивний характер чи порушує правові норми, та однозначно спрямована на насильника;

3) за формою кримінального насильства (за результатами дослідження особових справ засуджених за насильницькі злочини): а) жертви фізичного насильства. Це, як правило, неодружені особи віком від 20 до 28 років, здебільшого чоловічої статі, хоча останніми роками прослідковується тенденція до вчинення фізичного насильства щодо жінок. Низький освітній рівень зумовлює незайнятість працею цієї категорії потерпілих. Серед них переважно безробітні, тимчасово непрацюючі, робітники та працівники, що також свідчить про достатньо низький статус на «соціальних щаблях» суспільства. Песимізм, почуття невдало налагодженого життя, нещасного життя супроводжується алкоголізмом та психологічною конфліктністю. Здебільшого перебувають у близьких відносинах із кривдником. Для них характерними є невірноваженість (22,4 %) попри позитивну характеристику (64,2 %); б) жертви психічного насильства.

На підставі проведеного аналізу та відповідно до наявних розробок у галузі кримінологічної віктимології, можна запропонувати наступну класифікацію жертв злочинів:

- 1) за характером мотиву злочину: а) жертви умисних злочинів; б) жертви необережних злочинів;
- 2) за характером заподіяної шкоди – жертви, яким злочином заподіяно: а) фізичну шкоду; б) матеріальну шкоду; в) моральну шкоду;
- 3) за характером відносин жертви та злочинця: а) невизначені жертви; б) приречені жертви; в) випадкові жертви;
- 4) залежно від ролі потерпілого в генезисі злочину: а) нейтральні жертви; б) жертвиспівучасники; в) жертви-провокатори;
- 5) за психологічними характеристиками: а) жертви з психологічними акцентуаціями (жадібні, агресивні, розбещені та ін.); б) жертви з відхиленнями у психіці (депресивні особи, алкоголіки, наркомани, особи, схильні до садизму, статеві збоченці);
- 6) за біофізичними характеристиками: а) за статевою ознакою; б) за віком; в) за національними та етнічними ознаками; г) за фізичним станом у момент вчинення злочину¹⁷;
- 7) за іншими характеристиками: а) за статусом жертви в системі суспільних відносин;

б) за соціальними зв'язками зі злочинцем тощо.

Вивчення кримінальних проваджень (справ), а також аналіз конкретних фактів заподіяння шкоди особам з підвищеною віктимністю дає підстави розподілити усіх потенційних жертв на дві групи, відповідно до характеру впливу їх поведінки на розвиток злочину. Зокрема, до першої групи належать так звані «активні» жертви, поведінка яких сприяє злочинній агресії щодо них. Для цієї категорії жертв характерною є яскраво виражена (свідома або підсвідома) негативна поведінка до і під час вчинення злочину. Ці жертви характеризуються, як правило, негативною, антигромадською установкою. Поведінка жертв другої групи – «пасивних» жертв –

¹⁷ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Чернеї, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

більшою мірою сприймається як правомірна. Здебільшого до цієї групи належать особи з позитивною установкою. При цьому «активних» жертв, зважаючи на оцінку особливостей їх поведінки, можна поділити на такі підгрупи:

а) жертви, поведінка яких містить склад злочину (наприклад, хулігани, грабіжники, шахраї);

б) жертви, поведінка яких порушує моральні та етичні норми (наклепники, п'яниці, морально розбещені люди);

в) жертви, які з будь-яких причин умисно підбурюють винних на протиправні дії (наприклад, сімейні скандалісти).

Водночас «пасивних» жертв можна поділити на таких:

а) яким завдано шкоду у зв'язку з виконанням ними службових, професійних або громадських обов'язків (працівники правоохоронних органів, охоронці, інкасатори тощо);

б) яким завдано шкоду за допомогою інших осіб (вступились за слабого, намагались запобігти антисуспільним діям інших тощо);

в) які не вміють адекватно оцінити життєву ситуацію;

г) які не здатні за певних причин протидіяти злочинній агресії;

д) жертв-симулянтів.

При цьому об'єктом вивчення у віктимології мають бути не лише потерпілі у кримінальному процесуальному значенні, а й інші категорії жертв, зокрема:

а) потенційні жертви – особи, які стають об'єктом злочину внаслідок власних якостей, статусу, позиції, поведінки;

б) випадкові жертви – жертви, яких обирає сам злочинець, відповідно до особистих мотивів;

в) латентні жертви – особи, які реально страждають від злочину але з певних причин цей факт залишається прихованим від офіційного обліку.

г) «рикошетні» жертви, тобто ті, які знаходилися поблизу місця вчинення злочину (наприклад, у разі дорожньо-транспортної пригоди).

Таким чином, вивчення жертви і пов'язаних з нею теоретичних та практичних проблем має безперечно здійснювати окремий науковий напрям, яким на сьогодні є кримінологічна віктимологія, головними завданнями якої є дослідження соціальної, психологічної, біофізіологічної структури всіх категорій жертв; вивчення причин та умов виникнення і розвитку жертви як соціального феномена; з'ясування й аналіз загальних характерних елементів для всіх категорій жертв і специфічних особливостей для кожної з них; розроблення науково обґрунтованих практичних рекомендацій для організації загальної й індивідуальної профілактики потенційних жертв, визначення для них відповідних заходів безпеки та ресоціалізації ¹⁸.

4. ВІКТИМНІСТЬ, ВІКТИМІЗАЦІЯ ТА ЇХ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Термін «віктимність» увів у науковий обіг Л. В. Франк, визначивши індивідуальну віктимність – потенційна, а також реалізована підвищена здатність стати жертвою злочинного посягання за умови, що об'єктивно цього можна було б уникнути. Індивідуальну віктимність як підвищену здатність стати жертвою розглядає також В. П. Коновалов.

¹⁸ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

У широкому значенні масову віктимність Л. В. Франк визначав як складне кримінальне-правове й соціально-психологічне явище, похідне від злочинності, що виражається в загальній кількості, а також структурі й питомій вазі потерпілих у відповідній групі населення, як функціонально залежний від злочинності феномен, якому властиві свої власні специфічні кількісні та якісні показники стосовно потерпілих від злочинів, характерні для певної місцевості, професії, конкретного періоду часу. Масова віктимність прямо залежить від стану злочинності: чим більше суспільство уражене злочинністю, тим вище шанс будь-якого індивіда стати жертвою злочину.

В. І. Полубінський, хоча і не повністю погоджується з Л. В. Франком, практично дотримується аналогічної думки, визнаючи, що віктимність – це потенційна здатність, підвищена відносно до якогось середнього рівня. Проте В. І. Полубінський пов'язує віктимність виключно із суб'єктивними якостями індивіда. Зовнішнім чинникам він відводить роль реалізаторів потенцій віктимності. При цьому спільним у їх підходах є те, що Л. В. Франк та В. І. Полубінський вважають, що потерпілим від злочину може стати індивід, який взагалі не володіє будь-якою потенційною віктимністю. Іншими словами, віктимізація, тобто процес перетворення на жертву, не пов'язується з реалізацією віктимності, за винятком випадків підвищеної здатності виявитися в ролі жертви¹⁹.

У свою чергу, на думку Д. В. Рівмана, віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивно властива людині, але не фатальна здатність, схильність стати за певних обставин жертвою злочину. Віктимність можна визначити як нездатність протистояти злочинцеві; сукупність чинників робить цю нездатність об'єктивною (незалежною від жертви) або залишає її на рівні суб'єктивного «небажання або невміння». Крім цього, поіменований учений переконаний, що масова віктимність «прямо залежить від стану злочинності: чим більшим є рівень злочинності в суспільстві, тим вищими є шанси будь-якої особи стати жертвою злочину» 243. Крім того, залежно від особистих якостей і поведінки конкретного індивіда, рівень його вразливості, тобто віктимності, може бути вищим за якусь середню (це підвищена віктимність), але може бути і меншим (це знижена, мінімізована віктимність). У будь-якому разі індивід не набуває віктимності, навпаки, він просто не може бути невіктимним, оскільки є членом суспільства, в якому не ліквідована злочинність, а отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину.

В. Я. Рибальська вважає, що віктимність – це сукупність стабільних типових соціальних і соціально-психологічних властивостей особистості, що підвищують її здатність стати жертвою злочину .

Л. В. Ільїна визначає віктимність як особливу властивість потерпілого за певних обставин ставати жертвою злочину. З цієї позиції до предмета кримінологічної віктимології вона включає, насамперед, «...вивчення осіб, потерпілих (у тому числі й загиблих) унаслідок злочину, їх особисті властивості, які перебувають у тому чи іншому зв'язку з учиненим злочином, взаємозв'язку потерпілого з обвинувачуванням, а також дослідження кримінологічних ситуацій».

В. О. Туляков надав визначення віктимності як здатності суб'єкта ставати жертвою соціально-небезпечного прояву і виступає в її загальнотеоретичному розумінні як явище соціальне (статусні характеристики рольових жертв і поведінкові

¹⁹ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

відхилення від норм безпеки), психічне (патологічна віктимність, страх перед злочинністю й іншими аномаліями) і моральне (інтеріорізація віктимогенних норм, правил поведінки віктимної і злочинної субкультури, самовизначення себе як жертви).

І. О. Христич і Л. О. Шевченко зауважують, що віктимність є стійкою особистісною якістю, що вказує на об'єктивну характеристику індивіда ставати жертвою злочинних обставин й активності соціального оточення чи схильність суб'єкта до поведінки у взаємодії з іншими виявлятися жертвою.

Водночас Б. М. Головкін визначив віктимність як уразливість членів суспільства перед злочинними посяганнями за певних обставин. Віктимність можна розглядати як понижену здатність розпізнавати кримінальні загрози в конкретних умовах простору і часу та захищатися від них.

Враховуючи зазначені підходи, можна констатувати, що не можна однозначно сказати, що віктимність – це здатність особи стати жертвою, тобто умисна здатність. При цьому, для того щоб краще зрозуміти, що ж являє собою віктимність, її необхідно поділити на винну і невинну, а також необережну, виходячи з підстав осудності особи, а також видів вини, визначених у законі. Так, громадянин може стати жертвою злочинної агресії відповідно до свого службового становища (наприклад, співробітник поліції, інкасатор та ін.), психофізичних особливостей (особи похилого віку, з фізичними та розумовими вадами), біофізіологічних особливостей (жінки, діти).

Винна віктимність полягає у схильності особи ставати жертвою посягань та виражається у протиправній поведінці самої жертви або в її аморальності, а також у вияві необачності, легковажності, необережності. Наочний приклад тому – поведінка деяких дівчат, які, намагаючись привернути до себе увагу, одягають короткі спідниці, користуються занадто яскравим макіяжем, вживають наркотики, ведуть аморальний спосіб життя, що призводить, як правило, до вчинення насильницьких дій, злочинів відносно них. Невинну віктимність, наприклад, мають новонароджені, викрадення дітей з метою отримання викупу або подальшого їх продажу за кордон²⁰.

Віктимність – не фатальна властивість окремих людей. І «невіктимна» людина може стати жертвою злочину, при цьому не тільки від особистих, а й від зовнішніх, відносно до жертви, чинників.

Вивчаючи жертву в різних аспектах та її роль у генезисі злочину, кримінологічна віктимологія ґрунтується на тому, що поведінка особи за своєю природою може бути не тільки злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпущеною, інколи провокаційною, отже, небезпечною для самої себе, що, природно, збільшує її схильність до злочинних посягань. У цьому плані додаткового значення набувають характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поводження третіх осіб тощо. Сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників та їх взаємодія впливає на здатність тієї або іншої особи стати потерпілою від злочину.

Під віктимністю слід розуміти як здатність особи (групи осіб) за певних обставин ставати жертвою злочину, так і неспроможність суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам своєчасно вжити превентивних заходів, адекватних характеру

²⁰ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

кримінальних загроз. Віктимність виявляється не завжди однаково в однієї особи за різних обставин, зокрема і «невіктимна» особа може стати потерпілою від злочину, оскільки віктимізація залежить не лише від особистісних, а й від зовнішніх стосовно потерпілих факторів. При визначенні віктимності необхідно враховувати здатність особи ставати жертвою злочину, що безпосередньо пов'язана з її особливостями й поведінкою або відносинами зі злочинцем, що виникли на цій основі. На основі проведеного опитування громадян визначено, що особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу, яка є приводом і джерелом конфлікту (72,0 %).

Сьогодні у вітчизняній віктимології прийнято розрізняти індивідуальну, видову, групову та масову віктимність. Остання найточніше визначається ступенем уразливості населення, що реалізується в масі різнохарактерних індивідуальних віктимних проявів, що детермінують вчинення злочинів та заподіяння шкоди. Таким чином, групова віктимність є певним елементом, окремим випадком масової віктимності.

Водночас розгляд віктимності як форми відхилення від норм і правил безпеки припускає можливість класифікації форм віктимної активності залежно від інтенсивності такого відхилення. За ступенем зв'язку зі злочинною поведінкою віктимність може виявлятися у двох основних формах: а) евентуальній віктимності (від латинського «eventus» – випадок, віктимність у потенції), що означає можливість з нагоди, за відомих обставин, при визначеній ситуації стати жертвою злочину, що містить у собі причинно обумовлені і причинно узгоджені девіації; б) децидівній віктимності (від латинського «decido» – рішення, віктимність у дії), що охоплює стадії підготовки і прийняття віктимогенного рішення, та й саму віктимну активність, відповідно, містить у собі доцільні і цілеобумовлені девіації, що служать катализатором ряду злочинів.

Індивідуальна віктимність – це властивість даної людини, обумовлена її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє в певній життєвій ситуації формуванню умов, за яких виникає можливість заподіяння їй шкоди протиправним актом. Іншими словами, віктимність конкретного індивіда являє собою потенційну здатність опинитися в ролі жертви злочину внаслідок взаємодії його особистих якостей із зовнішніми факторами. При цьому варто мати на увазі, що індивідуальна віктимність – це не тільки результат поєднання уроджених та набутих ознак, рис і властивостей особистості, вона є ще й поодиноким проявом загального явища віктимності на рівні суспільства та окремих соціальних груп населення.

Індивідуальна віктимність у багатьох випадках виявляється вибірковою. Так, особи, які володіють різними якостями, як правило, стають жертвами різних злочинів, а особи з однаковими особистісними, соціальними, демографічними й іншими показниками нерідко стають жертвами однакових за видами злочинів. Це свідчить про наявність видової й групової віктимності.

Виходячи з необхідності здійснення більш ефективного віктимологічного запобігання, важливо розуміти момент виникнення індивідуальної віктимності. Як показують результати даного дослідження, індивідуальна віктимність формується до вчинення злочину або утворюється під час виникнення конкретної життєвої ситуації. У першому випадку віктимність певний час перебуває в потенційному стані. У другому – момент її виникнення та реалізації злочинного посягання може збігатися.

Для реального перетворення потенційно віктимної особистості на жертву злочину її суб'єктивні ознаки мають бути доповнені виникненням відповідної життєвої ситуації.

Ситуаційна складова віктимності передбачає сукупність об'єктивних обставин, що виявляють чи підсилюють дію суб'єктивних рис та ознак, обмежують вибір можливих варіантів безпечного виходу з неї. Віктимологія вивчає такі види ситуацій, виникнення і розвиток яких зумовлено саме поведінкою жертви, її особистістю.

Видова віктимність виражається у відносній «схильності» окремих осіб ставати через низку обставин жертвами певних видів злочинів. Вона дозволяє найбільш повно виділити основні типові риси потерпілих від злочинів, здійснити типологію жертв. Це має важливе практичне значення для розроблення системи запобіжних заходів захисту осіб, схильних через свої індивідуальні властивості та якості з більшою імовірністю, ніж інші громадяни, ставати жертвами конкретних видів злочинів.

Групова віктимність виражається в загальній для окремих категорій людей, які володіють такими соціальними, демографічними, психологічними, біофізичними або іншими якостями, підвищеній здатності за певних умов ставати жертвами злочинів. Наприклад, є професії, які об'єктивно підвищують можливість людей за певних обставин ставати жертвами посягань. Так, працівники поліції, касири, інкасатори, охоронці, представники деяких інших професій за видом виконуваної ними роботи нерідко стають жертвами злочинців. Груповою віктимністю володіють особи, які зловживають спиртними напоями або наркотиками. Можна говорити й про групову віктимність окремих категорій населення, які зазнають фізичного, морального або матеріального збитку через свою національну, расову приналежність та з інших соціальних причин. Прикладом групової віктимності на соціальному рівні є особи похилого віку, які через свої особисті якості групової віктимності є більше схильними ставати в певних життєвих ситуаціях жертвами протиправних актів порівняно із середньовіковими категоріями населення ²¹.

Терміном «масова віктимність» науковці визначають об'єктивно існуючу реальність певної частини людей через свої суб'єктивні якості зазнавати фізичного, морального й матеріального збитку від злочинних посягань. Оскільки підвищена здатність конкретних осіб ставати за деяких обставин жертвами виявляється під час вчинення злочину, то масову віктимність можна визначити як стан і структуру сукупності потерпілих від злочинів унаслідок їх віктимної схильності. Масова віктимність, тобто віктимність об'єктивно існуючої певної спільноти, характеризується майже аналогічними зі злочинністю показниками: рівень, структура, динаміка.

Стан віктимності виражається в кількісних показниках жертв злочину (в абсолютних числах, коефіцієнтах, індексах) щодо як до загальної кількості потерпілих від злочинної агресії, так і до чисельності населення взагалі або його груп. Стан віктимності може визначатися в статичній (кількість жертв, частка постраждалих, індекс віктимності) або в динамічній, розвитку, зміні, тобто оцінюватися стосовно до тієї чи іншої території (країни, регіону, району, міста, мікрорайону, вулиці) у визначені періоди часу (рік, місяць, день тижня, час доби).

Рівень віктимності (або коефіцієнт) стосовно осіб, що обчислюється з кількості потерпілих від злочинів (жертв) за певний період часу на тій чи іншій території і

²¹ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

загальної кількості населення з розрахунку на тисячу, десять тисяч, сто тисяч осіб. Цей показник виражається тільки у відносних цифрах.

Структура віктимності виражається в якісних характеристиках сукупності жертв злочину, що ґрунтуються на найрізноманітніших показниках, які розкривають окремі аспекти віктимності й віктимність загалом як об'єктивне явище, наприклад: від яких видів злочинів завдано шкоду; які категорії громадян стали потерпілими; унаслідок яких обставин сталося можливим заподіяння шкоди жертвам. Загалом, усі показники стану і структури віктимності та віктимізації, відповідно до своєї реальності, може бути проаналізовано й класифіковано не тільки з науковою метою, а й для удосконалення організації запобіжної роботи.

Динаміка віктимності складна за її функціональною залежністю. З одного боку, віктимність змінюється у зв'язку з кількісними і якісними змінами злочинності, з другого – у потенційному компоненті й не у зв'язку з її змінами: віктимність змінюється «раніше» злочинності і це призводить до зміни в останній. Попит визначає пропозицію і тому, наприклад, поява соціального прошарку багатих і добре забезпечених людей збільшує кількість грабежів, розбоїв, вимагань, захоплень заручників з метою отримання викупу, посилює боротьбу за володіння власністю всередині комерційних структур, у тому числі і шляхом насильства, аж до вбивств. Навпаки, позитивні зміни в такій численній групі, як необачні пішоходи, позначаються на зменшенні кількості транспортних злочинів. Динаміка віктимності відображає зміни в межах конкретного тимчасового періоду стану віктимності, її рівня та структури окремо, у поєднаннях і в повній сукупності²².

Розширеним поняттям віктимності є поняття віктимізації, яке означає процес або результат підвищення рівня віктимності особи або суспільства. Лінгвістично слово «віктимізація» означає процес²³. Тому віктимізація розглядається як процес перетворення людини (соціальної спільноти) на жертву будь-якого негативного явища. Особливість віктимізації полягає в тому, що цей процес не заданий спеціально суспільством, а тому й не стимулюється ним із суспільною метою. Цей процес – негативний для суспільства й окремих людей, за своєю суттю він є наслідком несприятливих відхилень від позитивного суспільного розвитку, а тому повинен містити заходи запобігання.

Класичне поняття «віктимізація» розробив Л. В. Франк, вважаючи, що це процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат. При цьому Л. В. Франк розглядав віктимізацію як поняття, похідне від віктимності. На його думку, віктимізації першочергово піддаються особи, наділені віктимністю. Водночас жертвою злочину може стати будь-яка особа, яка не має віктимності. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівнях. Л. В. Франк запропонував розглядати чотири рівні віктимізації: 1) безпосередні жертви злочинів (фізичні особи); 2) сім'ї; 3) колективи, організації; 4) населення районів, регіонів.

Дещо по-іншому тлумачить віктимізацію Д. В. Рівман. На його думку, це процес реалізації потенційної віктимності особи в процесі та результаті злочинного посягання. Стати жертвою злочину не може людина, яка до цього не мала потенційної віктимності. Віктимізація об'єднує як динаміку (реалізацію віктимності), так і статику

²² Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

²³ Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.

(реалізовану віктимність). Це своєрідна матеріалізація суб'єктивних (особистих) і об'єктивних (ситуаційних) віктимних (віктимогенних) потенцій реального потерпілого .

На думку В. В. Голіни, віктимізація являє собою процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівнях, що підпорядковується закону детермінації. Структурними складовими віктимізації є соціальні й психологічні чинники. Отже, як зазначає вчений, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих конституцією прав і свобод громадян щодо безпеки людини; по-друге, умисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, використання першого і другого аспектів злочинцями .

На думку Б. М. Головкина, віктимізація – це процес підвищення рівня віктимності та її реалізації злочинними посяганнями, що призводить до збільшення кількості жертв злочинів і зростання сукупної «ціни» злочинності.

Цікавою є спільна думка В. В. Голіни та Б. М. Голвкина щодо такого поняття як віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної уразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин 255.

Як зазначив В. О. Туляков, під віктимізацією розуміється соціальний процес перетворення особи (соціальної спільності) на жертву злочину і наслідок цього процесу. По суті, поняття віктимізації являє собою своєрідну характеристику віктимності, що об'єктивно існує і може бути вимірюваною кількістю випадків заподіяння шкоди жертвам злочинів, а також сукупністю кількісних і якісних характеристик потерпілих від злочинів.

Віктимізація – це не лише процес перетворення особи або соціальної спільноти на жертву, а передусім процес перетворення їх на жертву потенційну. Однак це – потенційність з високим ступенем готовності до своєї актуалізації. Під віктимізацією необхідно розуміти процес або кінцевий результат перетворення особи чи групи осіб на потенційну жертву злочинного посягання у силу певних віктимологічних ситуацій, що становили їх зміст²⁴.

Реалізація процесу віктимізації як рухомого і динамічного явища здебільшого виявляється обумовленою взаємодією різних складових компонентів, таких як злочинець і жертва злочинного посягання, ступінь віктимності, віктимогенні чинники та умови. Об'єктами віктимізації є блага, права та інтереси осіб, держави й суспільства, поставлені під кримінальноправову охорону. Фактори віктимізації – це сукупність обставин у житті людей і суспільства, які детермінують процес перетворення даної особи на жертву злочину або сприяють реалізації цього процесу. Умовами віктимізації є різноманітні явища об'єктивного і суб'єктивного характеру, які підвищують рівень віктимності, істотно полегшуючи можливість виникнення конфліктів, нагнітають ескалацію віктимогенної ситуації. Фактори й умови віктимізації населення виявляються як на масовому (політичні, соціально-економічні, культурно інформаційні), так і на індивідуально-груповому рівнях. Віктимізація повинна характеризуватися даними про вид злочину, час, місце та способи його вчинення, соціально-демографічні, психофізіологічні, правові та інші особливості потерпілого. Додавання і зіставлення зазначених характеристик у межах

²⁴ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

кримінологічного дослідження при активному використанні методологічного інструментарію і даних соціологічної науки дають змогу вченим отримувати значний обсяг інформації про особливості віктимізації соціальних груп, що мала місце на певній території за певний проміжок часу. У такому контексті трапляються трактування віктимізації як процесу перетворення особи на жертву злочину і наслідку цього процесу як на масовому, так і на одиничному рівні. Суб'єктами віктимізації є суб'єкти та учасники суспільних відносин, що виявляють підвищену віктимність і стають жертвами злочинів. Межі віктимізації – це параметри, що визначають допустиму кількість контингенту всіх жертв злочинів у структурі населення, яка нормально сприймається суспільством, не викликає суб'єктивного відчуття загрози соціальній безпеці, страху перед злочинністю.

Наслідками віктимізації є збільшення кількості жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних; сукупна шкода матеріального й нематеріального характеру; зниження рівня соціальної безпеки та зростання страху перед злочинністю; зниження якості життя населення загалом; збільшення рівня латентної злочинності; створення умов для безперервного функціонування та відтворення віктимізації; зростання рівня злочинності й подальшої криміналізації суспільства.

Структура віктимізації передбачає розподіл контингенту жертв злочинів за певними ознаками, а також визначення ступеня віктимізації окремих груп населення, установлення зв'язків і залежностей між складовими віктимізації та злочинністю. Структура віктимізації за сферою злочинних посягань має такий вигляд: від злочинів проти власності постраждало 38 % жертв, проти життя та здоров'я особи – 21 %, проти особистих прав громадян – 15 %, у сфері господарської діяльності – 9 %, у сфері використання комп'ютерів, систем і комп'ютерних мереж – 8 %, решта – інші злочини. Найчастіше громадяни були жертвами крадіжок, хуліганства, шахрайства, заподіяння легких тілесних ушкоджень, несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, комп'ютерних мереж, що призвело до витоку, втрати, підроблень, блокування інформації, тощо ²⁵.

Для аналізу структури віктимізації доцільно використовувати також індекс віктимізації як відношення питомої ваги жертв певної вікової групи до частки цієї групи в загальній кількості населення. Так, найбільш віктимізованими є 15–20-річні вікові групи населення (індекс віктимізації 2,79); 21–25 років (2,38); 51–55 років (2,38). Найнижчий індекс віктимізації відзначається в осіб від 60 років і старших (0,08).

Процес віктимізації включає в себе складну систему явищ, пов'язаних з участю жертви у формуванні злочинного мотиву, взаємодією зі злочинцем в умовах конкретної життєвої ситуації, з вчиненням стосовно неї насильницького злочину, що призводить до певних злочинних наслідків. У цьому сенсі можна виділити п'ять рівнів віктимізації.

Перший рівень має складатися з відомостей про безпосередніх жертв злочинів, виявлених у процесі розслідування кримінальних проваджень або про латентних жертв, виявлених у результаті віктимологічних опитувань, і заподіяний їм збиток. Другий рівень має включати в собі дані про членів сім'ї жертви, опосередковано постраждалих від злочинів, учинених щодо їх близьких. Третій рівень має містити інші соціальні групи (трудові колективи, друзі, знайомі, сусіди та ін.), яким унаслідок, хоча і непрямого впливу злочином, також завдається шкода. Четвертий (соціальний)

²⁵ Головкін Б. М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 2. С. 96–99. С. 96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_33.

рівень передбачає існування негативних наслідків учинення злочину для цілого регіону або всього суспільства. П'ятий рівень віктимізації виявляється в тих випадках, коли вчиняються так звані міжнародні злочини, злочини проти людства (геноцид, злочинне знищення мирного населення під час війни).

Найбільш гострими та відчутними є наслідки віктимізації на перших двох рівнях, що виявляються в загибелі людей, отриманих каліцтвах, втраті працездатності, психологічних травмах з приводу втрати близьких, матеріальних витратах на лікування тощо. При цьому потенційно небезпечна, нерідко супроводжуюча тяжкі агресивно-насилені злочини, десоціалізація жертви, обумовлена болем, страхом, соромом, втратою віри в державу та суспільство, які виявилися нездатними вберегти від злочинця, і т.д.²⁶

5. ВІКТИМОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ЇХ РОЛЬ У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Серед віктимологічних детермінантів з різним ступенем впливу на віктимізацію певної частини та всього населення України необхідно виокремити процеси урбанізації, міграції, глобалізації, маргіналізації, а також безробіття і соціальної напруженості. Необхідно наголосити на зростанні професійної віктимності, яка залежить не від особистих якостей жертви, а від її соціального статусу, функцій, що вона виконує (правоохоронці, судді, журналісти, політики, правозахисники та ін.). На розвиток українського соціуму в умовах тривалої збройної агресії на Сході та падіння рівня життя населення негативно впливають також девальвація традиційних морально-правових цінностей із загостренням міжнаціональних (міжетнічних) конфліктів і радикалізацією частини населення, що спричиняє підвищення рівня кримінальних загроз і, відповідно, інтенсивної віктимізації суспільства. У кількісному плані більшість жертв становлять мешканці східних (Луганської і Донецької) та південних (Херсонської і Миколаївської) областей, що кореспондується з даними статистики стосовно безробітних жінок (найбільший показник спостерігається саме в зазначених регіонах), а також активізацією внутрішньої міграції населення із зони конфлікту на Донбасі й окупованого Криму (за різними даними, в Україні станом на жовтень 2018 р. зареєстровано понад 1,4 млн вимушених переселенців)²⁷.

Проблеми віктимологічної детермінації на індивідуальному рівні є центральним (стрижньовим) елементом механізму вчинення злочину як з боку злочинця, так і з боку його жертви, в якому головну роль відіграє мотивація.

Поведінка людини за своєю природою може бути не лише злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпутною, іноді – провокаційною, а тому небезпечною для самої себе, що збільшує можливість стати жертвою злочинного посягання. При цьому у таких випадках додаткове значення мають й інші характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації належним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб тощо. Об'єднання об'єктивних і суб'єктивних факторів (не обов'язково усіх) і їх взаємодія впливає на «здатність» тієї чи іншої особи стати потерпілою від злочину. Саме ця підвищена здатність

²⁶ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

²⁷ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

людини відповідно до духовних та фізичних якостей при певних об'єктивних обставинах, як показує практика, стає «мішенню» для злочинних посягань і названа віктимністю.

На соціальному, масовому рівні специфічною причиною віктимності є злочинність, оскільки вона створює віктимність. У цьому значенні віктимність як масове, соціальне явище (а це завжди реалізована віктимність) є наслідком злочинності. Іншими словами, причини масової віктимності – це причини злочинності, але не ті, що утворюють віктимність безпосередньо. Проте віктимність як масове соціальне явище є похідною від злочинності – це одна сторона взаємозв'язку між цими явищами. Водночас існує й інший погляд, згідно з яким злочинність і віктимність (у деяких її компонентах) нібито міняються місцями. Масова віктимність включає в себе три компоненти:

а) сукупність потенцій уразливості, реально існуючої в населення загалом й окремих його груп (спільнот);

б) діяльний, поведінковий компонент, що виражений у сукупності актів небезпечної для діючих індивідів поведінки (позитивної, негативної, такої, що штовхає на злочин або створює сприятливі умови для вчинення злочину);

в) сукупність актів спричинення шкоди, наслідків злочинів, тобто реалізації віктимності, віктимізації (віктимність-результат) ²⁸.

Більшість випадків віктимізації детерміновані соціальними чинниками (52,7 %). Далі за ступенем зменшення показників виокремлюють соціально-політичні (19,2 %), економічні (9 %), етично-психологічні (6,8 %), правові (1,9 %) й організаційні (0,9 %) детермінанти.

Характеристика сучасної віктимологічної ситуації складається із сукупності кількісних показників та їх якісних оцінок. При цьому той факт, що, за офіційними даними, правоохоронні органи щорічно реєструють майже 2 млн потерпілих, слід розглядати з урахуванням думки незалежних експертів, які вважають, що тільки за період 2011–2018 рр. від злочинів постраждало більше 80 млн осіб. Крім цього, за останнє десятиліття суспільне життя зазнало істотних змін, що породило правовий нігілізм. Таке становище призвело до деградації фундаментальних соціальних інститутів суспільства (сім'ї, системи освіти та виховання), втрати етнокультурної ідентичності (дилема: український – українець), виникнення значної маргінальної соціальної групи з числа осіб без постійного місця проживання, наркоманів, безпритульних неповнолітніх і членів організованих злочинних груп як загальнокримінальної, так і економічної спрямованості.

Поряд з цим, віднесення глобалізації до віктимогенних детермінант вимагає переконливого аргументування. Цей процес в суспільстві сприяє соціальній нерівності й маргіналізації значної частини населення. Крім цього, глобалізаційна трансформація суспільства з неминучістю спричинила не тільки зміни в соціальній структурі, а й гостро поставила загальні питання про усвідомлення індивідуальної і групової соціальної ідентичності, інтеграцію і дезінтеграцію, місце в соціальній ієрархії, солідарність, рівень згуртованості, систему цінностей.

Традиційною для сучасного суспільства детермінантою масової віктимізації більшість учених визнає організовану злочинність, її трансформацію та інтеграцію у систему транснаціональної злочинності, що збільшує ступінь криміногенності й віктимогенності кримінальних організацій. У зв'язку з цим, жертвам організованої

²⁸ Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с. С. 59.

злочинної діяльності стає важче протистояти здирництву (вимаганням) від представників організованих злочинних угруповань, які входять до державних структур і бізнесу, спробам останніх встановити свій контроль за діяльністю легальних організацій.

Масова маргіналізація і люмпенізація населення, що відбулася в кінці ХХ ст., спричинила падіння рівня життя, розрив традиційних соціальних зв'язків, утрату ціннісних орієнтацій, зрештою – масову десоціалізацію, що є однією з передумов актуалізації індивідуальної віктимності. Кількість бідних в Україні оцінюється в діапазоні від 20–25 % до 80–85 % усього населення нашої держави. При цьому бідність розуміється і як певний рівень доходу, і як не тільки низькі грошові доходи, а й відсутність інших економічних ресурсів, і як неможливість підтримання нормальних стандартів способу життя. Бідність є однією з передумов десоціалізації особи, а отже, її віктимізації. Водночас однозначна оцінка віктимогенного потенціалу бідності можлива лише на основі її кількісних характеристик.

Антигромадський спосіб життя незабезпечених верств України детермінований поширеністю таких негативних соціальних явищ, як пияцтво, наркоманія, делінквентність, соціальний паразитизм, сексуальна й моральна розбещеність. Близько 44 % жертв тяжких насильницьких злочинів на момент вчинення злочину перебували у стані сп'яніння, причому дві третини таких потерпілих розпивали спиртні напої разом із злочинцями, створюючи віктимогенну ситуацію. Саме тому віктимогенність алкогольного сп'яніння не потребує додаткових доказів – вона знижує здатність потенційної жертви правильно оцінити віктимологічну ситуацію, чинити опір злочинцю, сприяє виникненню випадкових зв'язків з незнайомими людьми, викликає необґрунтовану агресію та провокуючу поведінку²⁹.

Серед основних віктимогенних детермінант злочинності небезпідставно виокремлюють також масову і здебільшого нелегальну міграцію, зважаючи на те, що процеси масової міграції істотним чином детермінують криміналізацію та віктимізацію населення у країнах, до яких прибувають мігранти. Особливої уваги, у зв'язку з цим, заслуговує нелегальна міграція, що підживлює маргінальну частину населення в країні перебування мігрантів новими конфліктами (наприклад, етнокультурними) і специфічною навколокримінальною субкультурою. Так, потрапивши до іншої держави, нелегальні мігранти прагнуть загубитися в етнічній діаспорі для того, щоб знайти роботу і сховатися від влади. Водночас організована злочинність прагне активно використовувати з кримінальною метою міграцію населення і пов'язане з цим збільшення кількості етнічних кримінальних співтовариств, що контролюють імміграційні процеси.

Віктимологічні детермінанти злочинності можна розділити на віктимогенні (сприяючі процесу віктимізації потенційної жертви) та антивіктимогенні (які перешкоджають процесу віктимізації). При цьому, віктимологічні детермінанти варто дослідити окремо за групами: 1) які впливають на корисливу і насильницьку злочинність;

2) які впливають на індивідуальну і масову віктимність населення.

Знову ж таки, враховуючи результати проведених досліджень, можна виділити дві моделі віктимологічної детермінації:

²⁹ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

1) впливають на первинну віктимізацію. Ефективність такої моделі віктимологічної детермінації залежить від практики запобігання злочинам. Важливо чітко уявляти наявність різних відмінностей, які впливають на первинну віктимізацію; 2) впливають на повторну (рецидивну) віктимізацію.

Відповідно до природи віктимності (як явища) детермінанти, які впливають на неї, можна поділити на: соціальні – детермінанти, що впливають на соціальну характеристику віктимності, її громадську значущість; правові – детермінанти, пов'язані з правотворчою і правозастосовною практикою, а також практикою запобігання злочинам. При цьому варто мати на увазі, що спектр віктимологічних детермінантів, які мають вплив на злочинність, значно посилюється. До них варто віднести сукупність психологічних, економічних, соціальних і демографічних, а також політичних і юридичних детермінантів.

Саме тому у віктимогенну і антивіктимогенну моделі детермінації слід включити наступну систему детермінантів:

- а) детермінанти, що впливають на первинну віктимність;
- б) детермінанти, що впливають на рецидивну віктимність;
- в) детермінанти корисливої злочинності;
- г) детермінанти насильницької злочинності;
- д) універсальна модель детермінації.

Психологічна складова детермінантів індивідуальної віктимності може бути представлена такими основними елементами: мотиви, установки, домагання і очікування, потреби і інтереси.

Детермінанти індивідуальної віктимності і детермінанти злочинної поведінки тісно пов'язані між собою, тому при вивченні механізму вчинення злочину необхідно враховувати не лише криміногенні, але і віктимогенні детермінанти. Детермінантами індивідуальної віктимності слід назвати передзлочинну віктимну поведінку та психічний стан жертв у момент злочинного посягання. У 54 % особа із віктимогенними деформаціями частіше поводить себе негативно, чим привертає увагу злочинців. Наприклад, при вчиненні умисних убивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень передзлочинна поведінка понад 60 % жертв характеризується як негативна³⁰. У багатьох випадках вона слугувала приводом для вчинення особливо тяжкого злочину (погрози, приниження, образи, зради).

Підвищує ризик індивідуальної віктимізації стан алкогольного сп'яніння (наркотичного збудження), який блокує контрольну і регулятивну функцію свідомості, пригнічує волю, стимулює агресію і брутальність. Зокрема, у стані алкогольного сп'яніння перебувало 41 % жертв умисних вбивств і 52 % жертв заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, причому у більшості випадків вони спільно розпивали спиртні напої перед злочинним посяганням. Саме тому у запобіганні детермінації масової віктимності важливі заходи впливу урбанізації, індустріалізації, технізації виробництва, міграції, а також безробіття і соціальної напруженості населення. Більшість відомих науці кримінології детермінантів самі по собі не породжують віктимність, а стають її фоном і сприяють створенню моделі детермінації групової віктимності.

Серед детермінант групової віктимності необхідно виділити несформованість культури безпечної поведінки громадян у повсякденному житті, страх перед

³⁰ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

злочинністю, поширені у народі традиції не звертатися до правоохоронних органів за захистом від злочинних посягань, не повідомляти про вчинені злочини. На найбільш високому рівні теоретичних узагальнень, слід вести мову про інституціоналізацію жертви злочинного посягання³¹.

6. ЗАХОДИ ВІКТИМОЛОГІЧНОГО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ

Правовими засадами захисту прав і свобод жертви злочину виступають закріплені в нормативно-правових актах права і свободи, які об'єднані категорією юридичного статусу особи, зміст якого полягає в тому, що він є нормативною передумовою захисту прав і свобод, який відображає правове становище, місце й роль індивіда в системі різноманітних відносин як з іншими індивідами, так і з державою та її органами. Разом з тим, суть правового статусу особи полягає у визначенні й законодавчому закріпленні правового становища особи в суспільстві. При цьому держава закріплює в нормативно-правових актах права і свободи особи, які є ключовим складовим елементом правового статусу, шляхом юридичного оформлення природних прав людини, а також інших прав і свобод, перелік яких зумовлюється рівнем розвитку суспільства. Завдяки правовому закріпленню, усі ці права і свободи набувають статусу суб'єктивних, тобто таких, що відображають не потенційні, а реальні можливості індивіда, закріплені державою в законодавстві.

Ефективність реалізації основних складових правового статусу особи безпосередньо залежить від юридичного забезпечення прав і свобод, яке здійснюється за допомогою суто юридичних засобів – правових гарантій, які забезпечують їх захист від протиправних порушень специфічними правовими способами. У цій ситуації держава, закріплюючи права і свободи особи в законах, бере на себе таким чином зобов'язання створити умови для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам належні можливості для практичної реалізації своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих посягань; захищати права і свободи особи у випадку їх порушення³².

Соціальні умови виступають невід'ємним складовим елементом механізму соціально-правового захисту жертви злочину. Головним їх призначенням є створення фактичної «матеріальної» основи забезпечення прав і свобод особи. Соціальні умови забезпечення прав і свобод у складі цього механізму виступають соціальним середовищем захисту прав і свобод особи. Вони обумовлюють повноту використання індивідом соціальних благ відповідно до розвиненості політичних, економічних, соціальних, ідеологічних та культурних відносин. Соціальні умови є важливим чинником ефективності як інших складових елементів, так і механізму соціально-правового захисту жертви злочину загалом. Вони зумовлюють можливість фактичного здійснення прав і свобод, виступаючи фактичною основою реальності прав і свобод, відіграють вирішальну роль в їх забезпеченні. Саме тому цей елемент необхідно розглядати як невід'ємну складову частину цілісного механізму захисту жертви злочину. При цьому, соціальні умови захисту прав і свобод особи перебувають не поза межами цього механізму, а виступають його органічною складовою частиною, а саме: у механізмі захисту жертви злочину вони відіграють не

³¹ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Васинович, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

³² Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Васинович, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

допоміжну, а визначальну роль у процесі забезпечення прав і свобод, тому що фактичне становище особи, масштаб її свободи виражається насамперед у різноманітних можливостях, які зумовлені реальним станом суспільних відносин.

Структура соціально-правового механізму захисту жертви злочину є єдиною системою функціонування, складається із правових засад, які закріплюють права і свободи (юридичний статус особи), юридичних засобів (правові гарантії) та соціальних умов, які у своїй сукупності створюють реальні можливості для повноцінного захисту своїх прав та свобод від протиправних посягань. При цьому механізм соціально-правового захисту жертви злочину повинен постійно діяти, адже пасивність і бездіяльність можуть призвести до суспільно небезпечних наслідків, які виявляються в масових порушеннях прав і свобод, у занепаді загальнолюдських цінностей, у зростанні правового нігілізму, що призводить до порушення принципів рівності, гуманізму, соціальної справедливості, законності та панування права. Крім цього, призначення механізму захисту жертв злочину полягає у створенні умов для вільного і всебічного розвитку особи та її самовизначення, зростання поваги до людської гідності, безперечного і невідкладного вжиття відповідних заходів у випадках порушення гідності особи, її прав і свобод. Саме тому механізм захисту жертви злочину повинен розглядатися під кутом зору його діяльної сторони, тобто функціонування.

Чинним законодавством України передбачена процедура, за якою відшкодувати шкоду потерпілому повинен передусім сам злочинець: потерпілий подає проти обвинуваченого цивільний позов, який розглядається судом під час кримінального провадження. Однак практика засвідчує, що цей механізм дуже часто не дозволяє отримати постраждалим від злочину грошове відшкодування у належному розмірі. Неефективність та надмірна тривалість процедури реституції вже давно не викликає сумнівів у вчених.

Якщо органи розслідування не можуть забезпечити розкриття злочину та притягнення до кримінальної відповідальності винуватих осіб, потерпілі на невизначений час позбавляються можливості відшкодувати завдану їм шкоду за рахунок порушників. Тому у випадках, коли не встановлено особу злочинця, або якщо він є неплатоспроможним, чи процедура компенсації за його рахунок є складною та занадто тривалою, відшкодування потерпілому від злочину повинно відбуватися за рахунок держави. Це повною мірою відповідає принципу взаємної відповідальності особи та держави, який передбачає, що особа повинна утримуватися від неправомірної поведінки, а держава своєю чергою гарантує їй особисту безпеку, захищає право власності тощо. Якщо держава не справляється з виконанням своїх функцій із забезпечення безпеки, особа отримує право на відповідне відшкодування саме за рахунок держави³³.

Основною проблемою державної компенсації завданої злочином шкоди є фінансування таких виплат. Зазвичай для цього держави створюють спеціальні компенсаційні фонди. На сьогодні такі фонди функціонують майже в усіх країнах Європи, а також в інших розвинутих державах світу (США, Канада, Нова Зеландія, Австралія, Японія тощо). В цих країнах ухвалені відповідні закони, що передбачають право потерпілих на державну компенсацію завданої злочином шкоди, а також шляхи

³³ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, К823 В. В. Черне́й, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Черне́я ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джу́жі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

примирення потерпілого з винуватим та професійну медичну й психологічну допомогу жертвам злочинів.

Створення та належне функціонування фонду відшкодування потерпілим від злочинів здатне посилити соціальну захищеність людини, оздоровити моральний стан суспільства та підвищити авторитет держави, її органів правопорядку. У низці держав-членів Ради Європи створення фондів відшкодування розпочалося ще у 1960-х роках. У 1977 році Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Резолюцію (77) 27 про відшкодування потерпілим від злочину. Відповідно до її положень державам-членам рекомендовалося забезпечити державне відшкодування потерпілим або особам, які знаходяться на їх утриманні, від умисних насильницьких злочинів у випадках, коли відшкодування неможливо надати іншими засобами, а також розробити відповідні керівні принципи. Згодом був ухвалений основний документ Ради Європи у цій сфері – Європейська конвенція про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів 1983 року, яка ратифікована на даний час більше ніж 25 державами. Резолюція та Конвенція базуються на концепції соціальної солідарності і справедливості, суть якої полягає у наступному: оскільки окремі особи знаходяться в більш уразливому матеріальному становищі або є менш удачливими, ніж інші, вони мають право на отримання відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок вчинення проти них злочину, за рахунок усього суспільства.

В Україні до цього часу були безуспішні спроби законодавчого врегулювання цього питання. Так, Верховна Рада України ухвалила Постанову 26 січня 1993 р. № 2931-ХІІ «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю», у пункті 6 якої зазначалося: «розглянути питання про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою». Проте у 1996 році зазначений пункт цієї Постанови втратив чинність. У 2004 та 2010 роках на розгляд парламенту також вносилися проекти законів, які передбачали створення в Україні спочатку Фонду потерпілого, а згодом – Фонду відшкодування шкоди. Однак відповідні закони не були ухвалені. У 2014 році Міжвідомча робоча група Міністерства юстиції розробила проект Закону України «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів». Розроблення законопроекту пов'язано з підготовкою до ратифікації Європейської конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р., що була підписана Україною. Прийняття та впровадження цього Закону матиме важливе значення в справі захищеності жертв від злочинів³⁴.

Досвід європейських держав свідчить також про необхідність ухвалення окремого закону, яким буде врегульовано процедури, підстави, умови, механізми і джерела виплат державою коштів потерпілим від насильницьких злочинів. При цьому відшкодування потерпілому за рахунок державних коштів здійснюється, якщо злочин є: умисним; тяжким або особливо тяжким; насильницьким (особливо сексуальне насильство); прямо спричиняє тяжкі тілесні ушкодження або розлад здоров'я.

Держава повинна надавати відшкодування на користь потерпілих від насильницьких злочинів, у тому числі тим особам, які померли, або яким було завдано суттєві ушкодження при спробі запобігання злочинам, чи при наданні

³⁴ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

допомоги органам влади у спробі припинити злочин, або затримати злочинця, або допомогти потерпілому.

У такій ситуації передбачено, що суми відшкодування повинні покривати щонайменше такі види шкоди: витрати на реабілітацію фізичних та психічних травм; витрати на ліки та госпіталізацію; втрата заробітку; утримання (у випадках, що стосуються утриманців померлого); витрати на поховання.

При цьому відшкодування потерпілому (або його утриманцям) від насильницьких злочинів здійснює держава незалежно від того, чи було знайдено та/або засуджено злочинця.

Крім цього, держава зобов'язана підвищувати інформаційну обізнаність суспільства про існуючі можливості відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких злочинів. Цю інформацію має бути надано потерпілому після його першого звернення до уповноваженого органу влади (поліції, прокуратури, суду).

Проте, все таки й за кордоном визнається, що законодавчого врегулювання потребує питання випадків, коли держава, відшкодувавши потерпілому шкоду від насильницького злочину, отримує право регресної вимоги до особи, винуватої у вчиненні такого злочину.

При створенні в Україні Фонду відшкодування потерпілим від злочинів спеціальними джерелами його фінансування варто закріпити на нормативно-правовому рівні наступні джерела:

а) відрахування з державного бюджету частини сум, які одержані від реалізації конфіскованого майна засуджених осіб, від сплати штрафів за адміністративні та кримінальні правопорушення;

б) суми від спеціального мінімального податкового збору (збір при укладенні певних видів страхових договорів);

в) добровільні внески юридичних і фізичних осіб.

При цьому за своїми функціями і завданнями зазначений фонд може належати до системи органів соціального захисту, але не виключається і варіант створення такого фонду при Міністерстві юстиції України.

Крім цього, обов'язковим елементом роботи Фонду має бути участь представників громадськості, волонтерських рухів, правозахисних організацій, адвокатської спільноти, окремих небайдужих громадян в його органах правління для того, щоб розподіл коштів був прозорим і справедливим, відповідав меті та принципам Європейської конвенції про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів.

Однією з форм реального захисту громадян від злочинів може стати також прийняття і реалізація Державної віктимологічної програми запобігання злочинам, що має об'єднати в собі соціальні, спеціально-кримінологічні і безпосередньо віктимологічні заходи запобігання злочинам, виходячи з того, що в Україні останнім часом було прийнято низку програм боротьби зі злочинністю, у яких певне місце відведено і віктимологічному запобіганню, але, на жаль, у дуже малому обсязі, і ці програми майже не виконано. Водночас віктимологічна програма захисту жертв злочинів являє собою документ, який визначає систему віктимологічних заходів, здійснених шляхом окреслення завдань, цілей, способів, засобів, етапів механізму

реалізації відповідних заходів, а також містити у собі показники очікуваних результатів ³⁵.

Саме така Програма – це реальний шлях підвищення ефективності практики боротьби зі злочинністю, поворот від пасивного, оборонного до активного, випереджального реагування на майбутню і сучасну злочинність з урахуванням можливостей і засобів як держави загалом, так і окремих регіонів, областей, міст, селищ. При цьому цілями і завданнями програми має бути зменшення рівня віктимізації населення на визначеній території; зниження страху громадян перед злочинністю, а також створення найбільш безпечних умов життя для населення.

Сутність соціально-кримінологічного та віктимологічного прогнозування полягає в оцінці головних тенденцій зміни криміногенної обстановки на основі системного аналізу стану злочинності та перспектив розвитку під впливом економічних і соціальних процесів, що відбуваються в різних частинах регіону, і перспектив їх регулювання. Використання такого підходу до прогнозування має передбачати:

- 1) облік пріоритету розвитку соціально-економічних підсистем вищого рангу (оскільки не реальні вичленення одного регіону або частини його і прогноз їх розвитку поза зв'язком з економічною, соціальною, кримінально-правовою політикою країни);
- 2) необхідність оцінки змін стану злочинності на основі висунутих програм (концепцій) розвитку регіону, використання порівнянь та аналогій з уже відомими наслідками криміногенних процесів та явищ в інших країнах і регіонах;
- 3) виділення серед усієї сукупності факторів двох основних груп: віктимогенних і девіктимогенних;
- 4) оцінка впливу віктимогенних і девіктимогенних факторів на розвиток злочинності в різних регіонах;
- 5) коригування отриманих результатів з урахуванням загальнокримінологічних тенденцій і властивостей злочинності.

Доцільним є створення також самостійної віктимологічної програми, оскільки у складі іншого документа запропоновані заходи будуть мати стислий характер і навряд чи принесуть реальну користь. Водночас віктимологічна програма може мати загальний чи загальновіктимологічний характер шляхом створення у тому числі віктимологічних програм боротьби з насильницькими, корисливими, корисливо-насильницькими та іншими злочинами. При цьому слід зауважити, що у такій ситуації може виникнути небезпека того, що безліч програм реально не буде працювати через низку об'єктивних і суб'єктивних умов.

Зокрема, специфіка створення віктимологічних програм полягає в тому, що їхня дія спрямована на спеціальний об'єкт запобігання – потенційних і реальних жертв кримінальних правопорушень, зниження віктимності усіх верств населення. Саме тому віктимологічна програма боротьби зі злочинністю має стати новою формою впливу на злочинність, спрямованою, насамперед, на запобігання ймовірності стати об'єктом злочинних посягань, тобто зменшення як індивідуальної, так і групової віктимності всіх верств населення. Більше того, віктимологічна програма як інструмент запобігання злочинам має бути більш змістовною порівняно з іншими програмами боротьби зі злочинністю, оскільки не вимагає значних

³⁵ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

фінансових витрат і при грамотному підході до її складання та виконання здатна реально захистити населення від злочинних посягань і знизити рівень злочинності в нашому суспільстві.

Спеціальне віктимологічне запобігання злочинам – це здійснення державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію детермінантів, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою та мають своєю спеціальною метою запобігання злочинам шляхом недопущення реалізації віктимних властивостей окремих груп осіб (підлітків, осіб похилого віку, представників окремих професій тощо)³⁶.

До системи суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам слід віднести:

- 1) державні органи, які визначають державну політику у сфері захисту прав і свобод людини та жертв злочинів, боротьби (у тому числі і запобігання злочинам) зі злочинністю;
- 2) державні органи, які здійснюють координацію діяльності у сфері протидії злочинності та запобігання злочинам;
- 3) державні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері боротьби зі злочинністю;
- 4) органи, діяльність яких напряму не пов'язана із запобігання злочинам, водночас їх діяльність безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів та захист жертв злочинів.

Спеціальне віктимологічне запобігання злочинам, що здійснюють правоохоронні органи, – це специфічна діяльність цих суб'єктів, яка спрямована на здійснення комплексу спеціальних заходів запобігання злочинам або окремим видам злочинів нетрадиційним шляхом, орієнтованих, насамперед, на виявлення окремих осіб і груп ризику з підвищеним ступенем віктимності, і вплив на них з метою відновлення або активізації їх захисних властивостей та подальшої девіктимізації; недопущення, усунення чи нейтралізацію (спільно з іншими суб'єктами цієї діяльності) детермінаційного комплексу віктимності; участь у розробленні або вдосконаленні у практичній діяльності вже наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення захисних можливостей потенційних жертв злочинів.

Віктимологічне запобігання злочинам, яке здійснюють підрозділи Національної поліції – це специфічна діяльність служб і підрозділів Національної поліції з ужиття комплексу спеціальних заходів із запобігання злочинам, яка спрямована на:

- а) виявлення осіб з підвищеним рівнем віктимності з метою зміни поведінки, активізації їх захисних властивостей і подальшої девіктимізації (індивідуальне віктимологічне запобігання);
- б) недопущення, усунення або нейтралізація комплексу детермінації віктимності (спільно з іншими суб'єктами в межах здійснення загальнозапобіжної діяльності);
- в) участь у розробленні або вдосконаленні наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення охоронно-захисних можливостей потенційних жертв злочинів.

Але тільки віктимологічне запобігання, що здійснюють підрозділи Національної поліції, порівняно з аналогічною діяльністю інших суб'єктів, за умови

³⁶ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

достатнього правового, організаційно-методичного, інформаційно-аналітичного, програмного, наукового, ресурсного й кадрового забезпечення буде ефективним та економічно виправданим. При цьому таке запобігання має здійснюватись на всіх рівнях.

Більше того, як практична діяльність, віктимологічне запобігання має бути належним чином організованим й інформаційно забезпеченим. Це пов'язано, зокрема з практичним вирішенням низки проблем:

1) підготовка фахівців з віктимологічного запобігання. Для вирішення цього завдання необхідне створення спеціальних закладів освіти, насамперед, на базі МВС України;

2) організація в межах підрозділів превентивної діяльності Національної поліції об'єднаної консультативної і психолого-педагогічної служби, до складу якої повинні входити досвідчені оперативні працівники, фахівці у сфері охоронної техніки, психологи й педагоги.

У найзагальнішому вигляді можна виділити два напрями консультаційної роботи – як одному із шляхів спеціального віктимологічного запобігання злочинам:

а) консультування щодо технічних засобів охорони майна;

б) консультування щодо лінії поведінки при виникненні напруженої у віктимологічному плані ситуації;

3) організація профілактичного обліку осіб, які вже були або реально можуть стати потерпілими від злочинів, якщо очевидна їх підвищена уразливість (віктимологічний облік). Система профілактичного обліку осіб, які становлять оперативний інтерес, що діє нині, не враховує їх віктимологічних якостей а отже, не може бути джерелом об'єктивної інформації. Водночас законослухняні особи, які володіють високою потенційною віктимністю, узагалі залишаються без нагляду правоохоронних органів;

4) створення спеціальних інформаційних документів (карток, справ) на найбільш небезпечні у віктимному значенні об'єкти та ділянки території. При цьому зазначені документи повинні відображати:

а) кількісні та якісні характеристики злочинів, учинених на цьому об'єкті чи території;

б) типові категорії злочинців та їх жертв стосовно їх стабільної «прив'язки» до даного об'єкта, території;

в) найбільш типові кримінальні ситуації;

5) організацію і систематичне здійснення взаємодії всіх служб та підрозділів Національної поліції між собою та іншими державними органами та громадськими організаціями. Це, насамперед, дає змогу, як свідчить практика, використовувати, поряд з гласними можливостями, засоби й методи оперативно-розшукової діяльності як в інформаційному плані, так і як інструмент впливу на осіб, стосовно яких здійснюється віктимологічне запобігання. Більше того, взаємодія в галузі віктимологічного запобігання, таким чином, має стати компонентом у загальній, узгодженій за місцем, часом і завданням діяльності підрозділів Національної поліції як інструмент впливу на цих осіб³⁷.

У зазначеній діяльності суб'єкти запобіжної діяльності використовують позитивний досвід інших суб'єктів. Зокрема, у 1997 р. створено правозахисний центр

³⁷ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

«Ла Страда – Україна», що є членом Всесвітнього альянсу проти торгівлі жінками. Головною метою центру є профілактична робота серед жінок, які збираються за кордон, стосовно того, як не стати жертвами торгівців людьми. Існує також Всеукраїнська громадська організація «Служба захисту дітей», діють телефони довіри, гаряча лінія з питань насильства та захисту прав дітей, Центр роботи з жінками та ін.

Національна поліція як суб'єкт запобігання злочинам, у межах своїх обов'язків і прав, визначених законами України, має вживати всіх необхідних заходів щодо запобігання правопорушенням, а саме: а) розробляти і вносити на розгляд проекти програми запобігання злочинам і планів заходів щодо запобігання вчиненню окремих видів правопорушень, а після затвердження забезпечувати їх виконання в межах обов'язків і прав, визначених для цих органів законодавством України; б) здійснювати аналіз наявних даних з метою встановлення причини та умов, що сприяють учиненню правопорушень.

Крім цього, у різних ланках системи МВС має бути: 1) розроблено нормативно-правові акти щодо захисту жертв злочинів; 2) підготовлено цільові програми віктимологічного запобігання насильницьким злочинам; 3) удосконалено статистичні обліки жертв злочинів; 4) активізовано правову пропаганду в засобах масової інформації; 5) створено спеціалізовані підрозділи з віктимологічного запобігання злочинам, які б проводили діагностику рівня віктимності і виявляли причини зростання її рівня. На різних рівнях необхідно виявляти також підвищену віктимність населення (як при загальному, спеціальному, так і при індивідуальному запобіганні злочинам). У цьому контексті слід активніше проводити систематичний контроль кримінально уразливих місць, у яких часто вчиняють правопорушення, з урахуванням часу їх вчинення та інших факторів. Важливо більш ефективно та дієво створювати «зворотний зв'язок» правоохоронних органів і населення: організовувати та пропагувати використання телефонів довіри, гарячі лінії з метою отримання інформації від громадян про різноманітні правопорушення та конфліктні ситуації.

Більше того, за підтримки МВС України необхідно: а) організовувати реабілітаційні центри професійної правової, психологічної, психіатричної та медичної допомоги жертвам насильницьких злочинів; б) розробляти і реалізовувати навчальні спецкурси; проводити із залучення працівників підрозділів Національної поліції виховну роботу та пропаганду безпечної поведінки в передкримінальних і кримінальних ситуаціях та ін. Водночас за допомогою ЗМІ варто постійно інформувати про кримінальну небезпеку, передбачені законом заходи самооборони, а також здійснювати правове виховання та навчання з розповсюдженням серед громадян відомостей про необхідну оборону та ін.

Спеціальне віктимологічне запобігання складається з трьох основних компонентів:

1) загального спеціального віктимологічного запобігання, що включає в себе виявлення причин злочинів й умов, що сприяють їх вчиненню, якщо вони пов'язані з особою і поведінкою потерпілих, усунення цих причин й умов;

2) безпосереднього спеціального віктимологічного запобігання, що включає в себе:

а) виявлення осіб, які, відповідно до їх поведінки або сукупності особистих характеристик, з найбільшою вірогідністю можуть виявитися жертвами злочинців; б) організацію відносно цих осіб заходів виховання, навчання, забезпечення особистої безпеки;

3) невідкладного спеціального віктимологічного запобігання, що включає в себе запобігання конкретним злочинам, що готуються, з використанням захисних ресурсів потенційної жертви, а також тактичних можливостей, що виникають при організації запобіжної роботи «від потерпілого»³⁸.

Звернення до віктимологічних компонентів віктимологічного запобігання злочинам (спеціального віктимологічного запобігання злочинам) пов'язане з необхідністю вирішення організаційних, інформаційних і тактико-методичних проблем (це складає зміст, зокрема, загального спеціального віктимологічного запобігання злочинам).

Безпосереднього спеціального віктимологічного запобігання як самостійного компонента тривалий час у запобіжній діяльності не існувало, і на сьогодні майже не існує, відтак, організація індивідуального віктимологічного запобігання потребує значних зусиль організаційного та тактико-методичного характеру, оскільки запобігання конкретним злочинам, як і раніше більшою чи меншою мірою пов'язується з особою й поведінкою потерпілих, а також за рахунок більш широкого «включення» віктимологічних можливостей (звичайно, не для всіх злочинів) має переорієнтуватися в тактико-методичне відношення на роботу «від потерпілого».

Організація спеціального віктимологічного запобігання злочинам має включати в себе кілька етапів.

Перший – організаційне забезпечення. Насамперед, йдеться про підготовку кадрів, які спеціалізуються на роботі з жертвами злочинів; розробленні нових, більш ефективних форм взаємодії з населенням та використанні його запобіжних можливостей; забезпеченні окремих категорій осіб з підвищеною віктимністю засобами захисту та спеціальною технікою тощо.

Другий – інформаційне забезпечення. У даному випадку віктимологічне запобігання має бути пов'язане з інформаційно-аналітичною роботою, забезпеченням надходження оперативної віктимологічної інформації та пошуком додаткових джерел інформації.

Третій етап – це прогнозно-аналітичне забезпечення. Нині він включає в себе широкий спектр методів, у тому числі побудови імітаційних моделей кримінальних ситуацій. Однак практика правоохоронної діяльності свідчить про те, що прогноз не виходить далі результатів екстраполяції динамічних рядів злочинності, поправки вносяться лише на демографічні процеси. Таким чином, злочинність прогнозується нібито «сама із себе», а виділення ключових проблем при побудові «дерева» цілей запобігання зводиться переважно до проблем підвищення ефективності функціонування правоохоронних органів³⁹.

Четвертий етап – це тактико-методичне забезпечення. Активне використання запобіжних можливостей потенційних потерпілих від злочинів, більш детальний облік усіх обставин ситуацій, що складаються, вимагають модернізації апробованих і певною мірою розроблення нових тактичних прийомів, методичних схем запобігання злочинам. Саме тому у сукупності ці питання мають становити тактико-методичну проблему спеціального віктимологічного запобігання злочинам.

³⁸ Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с. С. 223–224.

³⁹ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

До тактичних напрямів спеціального віктимологічного запобігання злочинам необхідно віднести виявлення та усунення обставин, які здійснюють зовнішній негативний вплив на суспільство та сприяють формуванню в окремих його членів якостей підвищеної віктимності. При цьому найважливішими з них варто визнати такі із них, як: а) покращення рівня життя населення та подолання майнового розшарування; б) зниження рівня безробіття; в) оздоровлення сімейного мікросередовища, зниження рівня сімейно-побутового насильства, недопущення дитячої бездоглядності та безпритульності; г) усунення найбільш негативних соціальних факторів (алкоголізму, наркоманії тощо) та покращення якості запобіжної роботи в маргінальному середовищі.

Різноманітні спеціальні заходи віктимологічного запобігання злочинам можна звести до двох основних груп:

а) забезпечення «внутрішньої» безпеки: активізація захисних можливостей, навчання, виховання, а саме: правова пропаганда, професійне навчання осіб небезпечних професій, навчання з метою вироблення необхідної передбачливості, критичності (усе це – стосовно груп, а не окремих осіб), в окремих випадках забезпечення зброєю і спеціальними засобами захисту тощо;

б) забезпечення «зовнішньої» безпеки: відповідна організація роботи органів превентивної діяльності Національної поліції, установка охоронної сигналізації на об'єктах підвищеної небезпеки, своєчасна ізоляція осіб у стані алкогольного сп'яніння, заходи з благоустрою території (наприклад, освітлення) та ін. При цьому, маючи на увазі багаторівневість об'єкта спеціального віктимологічного запобігання злочинам, а також його специфічні заходи впливу, які характеризуються своєю масштабністю та різноманітними можливостями, зазначимо, що правоохоронні органи не в змозі впливати на всі його аспекти, зокрема, усувати їх. Необхідна інтеграція зусиль усіх суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам, за умови справжньої, а не формально-декларованої їх взаємодії, принципи якої має бути закріплено на законодавчому рівні.

Індивідуальний рівень віктимологічного запобігання, на відміну від загального та спеціального, охоплює запобіжні заходи щодо таких категорій осіб, які, враховуючи їх поведінку та сукупність особистісних якостей, з великою ймовірністю можуть стати жертвами злочинів, забезпечення їх особистої безпеки, а також здійснення щодо них цілеспрямованого запобіжного впливу.

Індивідуальне віктимологічне запобігання злочинам полягає у виявленні осіб з підвищеною віктимністю і проведенні з ними профілактично-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань. Прийоми і методи індивідуального віктимологічного запобігання достатньо відомі. Проте вони, як правило, зводяться лише до захисно-виховної роботи з громадянами, які стали потерпілими. Робота з виявлення осіб з підвищеною віктимністю практично не ведеться. Така односторонність у віктимологічному запобіганні обумовлена, головним чином, відсутністю спеціальних методик виявлення осіб із підвищеною віктимністю і суб'єктів, які здійснюють цей вид запобігання⁴⁰.

Індивідуальна віктимність виявляється в різноманітних формах. Наприклад, у потерпілих від шахрайства і зґвалтувань вона виражається в байдужій, аморальній, провокуючій поведінці; від кишенькових крадіжок – у легковажній поведінці. У

⁴⁰ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

цьому разі, без сумніву, необхідне використання двох взаємопов'язаних напрямів у межах індивідуального віктимологічного запобігання: а) виявлення осіб з підвищеною віктимністю; б) корекція віктимності в окремих громадян.

Виходячи з індивідуального кримінологічного запобігання злочинам, індивідуальне віктимологічне запобігання злочинам можна поділити на різні групи: а) попереднє, екстрене, реабілітаційне; б) безпосереднє та раннє; в) переконання й допомога та ін.

Попереднє індивідуальне віктимологічне запобігання злочинам – виявлення підвищеної віктимності; інформування про можливі кримінальні небезпеки; спеціальне вчення, виховання і психологічний тренінг, вирішення гострих конфліктів. У свою чергу, екстрене індивідуальне запобігання злочинам полягає в розробленні системи швидкого реагування на сигнали про допомогу потерпілим, наданні екстреної допомоги й захисту потенційних жертв безпосередньо в передкримінальній і кримінальній ситуаціях (у кризових ситуаціях).

Водночас реабілітаційне індивідуальне запобігання злочинам здійснюється за допомогою спеціалістів, які усувають посттравматичний стресовий стан й ефекти пережитої небезпеки, надають медичну та правову допомогу.

Індивідуальне віктимологічне запобігання – динамічна система, а тому реалізація основних її напрямів відбувається в декілька етапів. При цьому найбільш доцільно розглядати три етапи: підготовчий, основний (безпосередній) та заключний.

I. На першому, підготовчому етапі здійснюються дії, спрямовані на своєчасне та максимально повне виявлення осіб, поведінка яких свідчить про реальну можливість учинення щодо них злочинів, а також елементів мікросередовища, що характеризуються негативним впливом на них.

II. Основний етап індивідуального віктимологічного запобігання є найбільш складним. Зокрема, він передбачає розроблення та застосування комплексу заходів, спрямованих на організацію, планування та безпосередній запобіжний вплив на громадян та їх оточуюче середовище. Така діяльність, наприклад, може виражатись у розробленні програм навчання та виховання потенційних жертв; формуванні установок на уникнення вже існуючих кримінологічно небезпечних ситуацій; активізації особистих захисних можливостей; контролі й позитивній корекції їх поведінки та способу життя; удосконаленні правового регулювання віктимологічно-запобіжної діяльності тощо.

Найбільш доцільно застосовувати такі заходи індивідуального віктимологічного запобігання:

1. Проведення роз'яснювальної та виховної роботи, що є одним з найбільш поширених напрямів індивідуального віктимологічного запобігання. Однак сьогодні її можливості, на жаль, недостатньо ефективно застосовують правоохоронні органи в практиці боротьби із злочинами. Зокрема, необхідно зазначити неправильний вибір спеціальних форм роз'яснювальної, просвітницької та виховної роботи з різними віковими групами. Так, загальновідомо, що найбільш оптимальним для формування позитивних суспільних установок є молодший та середній вік. У зв'язку з цим, віктимологічна пропаганда має бути спрямована, передусім, на роботу зі школярами, студентами та молоддю. З метою досягнення максимально позитивних результатів, робота з особами цієї вікової групи має будуватись з урахуванням цілої низки фізіологічних і психологічних особливостей:

а) обираючи засоби навчання та виховання для молодших школярів, необхідно враховувати характерне для них конкретно-образне мислення та низьку здатність до

концентрації уваги. У зв'язку з цим, перевага має надаватись наочним матеріалам (картинкам, слайдам, відеофільмам), а не текстовому матеріалу, який у цьому віці сприймається досить важко. Головне завдання віктимологічно-запобіжної роботи з цією групою полягає у вихованні в дітей таких якостей, як обережність і впевненість, формуванні негативного ставлення до будь-яких виявів насильства та жорстокості, а також до вживання алкоголю, тютюну й наркотиків;

б) роз'яснювальну та виховну робота серед школярів середнього віку має бути спрямовано на подальше закріплення позитивних поведінкових характеристик і негативного ставлення до зазначених вище антисуспільних виявів шляхом розширення та поглиблення знань про їх руйнівний вплив та можливі наслідки, ґрунтуючись на знаннях, отриманих з анатомії та фізіології людини, хімії й інших предметів шкільної програми;

в) здійснення запобіжного впливу серед представників старшого шкільного віку має бути добре аргументовано, а роз'яснювальну роботу безпосередньо спрямовано на недопущення будь-яких виявів віктимної чи злочинної поведінки⁴¹.

Особливої уваги при цьому заслуговує також активізація віктимологічної пропаганди не лише серед дітей, а й серед осіб середнього, старшого та похилого віку, самотніх громадян тощо. При цьому головними напрямками такої роботи мають бути поглиблення та розширення виховної й роз'яснювальної роботи із студентами, молодими жінками та чоловіками, які працюють у розважальних закладах, у сфері обслуговування, виїжджають за кордон тощо. При цьому будь-яка роз'яснювальна та виховна робота має бути систематичною, об'єктивною, добре підготовленою, включати комплекс лекцій, бесід, виступів, конференцій, а також супроводжуватись демонстрацією кінофільмів, плакатів тощо. Зокрема, вчителі, педагоги, вихователі, працівники підрозділів Національної поліції й інші особи, які працюють у цьому напрямі, повинні обов'язково характеризуватись як кваліфіковані, порядні та чуйні, а також володіти достатнім рівнем наукових знань у сфері наркології, психології, соціології та права. Саме такі вимоги до педагогів не лише забезпечать їх правильне реагування на ті чи інші відхилення в поведінці своїх вихованців, а й допоможуть своєчасно вирішити проблеми, що виникають в їх сім'ях чи найближчому оточенні.

2. Максимально широке залучення громадськості та ЗМІ до проведення віктимологічного запобігання злочинам. Як свідчать результати досліджень, активне та систематичне висвітлення за допомогою радіо, телебачення, друкованих видань тощо способів учинення злочинів, що розраховані на необачність, самовпевненість або довірливість потерпілих, суттєво впливає на кількість потерпілих від них осіб. При цьому ЗМІ мають більше уваги приділяти саме обставинам віктимологічного характеру, переконувати громадян бути більш обачними, дотримуватись правил безпеки, критично ставитись до власної поведінки та поведінки інших осіб. Крім того, суттєвий превентивний вплив можуть мати виступи лікарів, педагогів, юристів, працівників підрозділів Національної поліції перед шкільною чи студентською аудиторією, трудовим колективом тощо, якщо вони будуть супроводжуватись наведенням прикладів з життя та акцентуватимуть увагу на злочинах, учинення яких стало можливим саме через віктимну поведінку потерпілих. Зрештою, досить сильний психологічний вплив на аудиторію матимуть безпосередні розмови з особами, які

⁴¹ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

потерпіли від тих чи інших злочинів, або хворіли раніше на алкоголізм чи наркоманію.

3. Розроблення та розповсюдження спеціальних листівок, пам'яток, буклетів з порадами про те, як забезпечити особисту безпеку та вберегтись від можливих злочинних посягань. У таких листівках і пам'ятках найбільш доцільно викладати: а) відомості про кількість осіб, які стали жертвами тих чи інших злочинів через власну поведінку;

б) характеристику факторів, які зумовлюють підвищену віктимність осіб; в) роз'яснення найбільш безпечних варіантів поведінки в різноманітних кримінологічно небезпечних ситуаціях; г) роз'яснення правил поведінки, дотримання яких забезпечить максимальний рівень особистої безпеки; д) тлумачення закріплених у нормативно-правових актах прав й обов'язків потерпілих; е) роз'яснення порядку звернення до правоохоронних органів; є) перелік адрес і номерів телефонів найближчих установ й організацій, до яких можна звернутися за допомогою у кризових ситуаціях.

Тактичні заходи індивідуального віктимологічного запобігання злочинам мають бути спрямовані на зниження віктимності громадян шляхом формування високого рівня їх правової культури та правової свідомості. Ефективність запобіжної діяльності на цьому етапі залежить, передусім, від її цілеспрямованості, своєчасності, послідовності, комплексності, а також максимально повного охоплення різних верств населення та врахування їх фізіологічних і психологічних особливостей.

ІІІ. Заключний етап індивідуального віктимологічного запобігання передбачає застосування заходів, спрямованих на запобігання повторній віктимізації громадян, тобто виявлення та усунення таких особливостей їх поведінки, які надалі можуть зумовити виникнення нових віктимогенних ситуацій. При цьому найбільш негативно на процес повторної віктимізації впливають такі особистісні якості, як пасивність та інертність, що є однією з головних причин латентності тих чи інших різновидів злочинних посягань.

Як свідчить практика, потерпілі особи відмовляються звертатися за допомогою до підрозділів Національної поліції, прокуратури чи суду через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких: а) свідоме небажання притягувати злочинця до відповідальності (що найбільш характерно для сімейно-побутового насильства), адже злочинцем, як правило, є чоловік, співмешканець, батько, син, брат чи інші близькі особи; б) відчуття власної провини та усвідомлення недоліків своєї поведінки, адже інколи важко визнати той факт, що жертвою злочину особа стала через власну необачність, самовпевненість, некритичність, необізнаність або іншу віктимну поведінку (є характерним для зґвалтувань, шахрайств, сімейно-побутового насильства, рідше – для грабежів, розбійних нападів); в) заподіяння незначної матеріальної шкоди, що в більшій частині потерпілих викликає бажання якнайшвидше забути про вчинений злочин і практично не спонукає до активних дій, спрямованих на пошук злочинця (властиве кишеньковим крадіжкам, дрібним шахрайствам, ненасильницьким грабежам); г) страх за власне життя та здоров'я, а також за життя та здоров'я своїх рідних і близьких, що викликаний погрозами вбивства чи фізичної розправи (є характерним при вчиненні вимагань, заподіяння ушкоджень різного ступеня тяжкості, зґвалтувань, убивств, торгівлі людьми); д) недовіра до правоохоронних органів, що зумовлена недоліками їх роботи, нездатністю чи неможливістю доведення факту вчинення злочину, встановлення

злочинця та притягнення його до відповідальності (властива однаковою мірою для всіх злочинів)⁴².

Заходи індивідуального впливу також можна поділити на два види: переконання і допомоги. Заходи переконання мають як захисний, так і виховний характер. Ними є бесіди, роз'яснення того, як не стати жертвою злочину, забезпечити цілісність свого майна тощо. Умовою, що сприяє вчиненню багатьох злочинів, є алкогольне сп'яніння жертви, тому віктимологічне запобігання злочинам значною мірою спрямоване на запобігання пияцтву. Крім того, треба активно пропагувати й інші засоби запобігання злочинам – встановлення охоронної сигналізації, використання технічних засобів особистої безпеки тощо.

У свою чергу, до заходів допомоги належить, насамперед, організація спеціальних консультаційних пунктів, центрів соціально-психологічного впливу на громадян, головним завданням яких є інформування населення про способи захисту від злочинів. У центрах психологічної допомоги слід організовувати групові й індивідуальні консультації з потенційними жертвами злочинів, під час яких надавати їм соціально-психологічну допомогу, прогнозувати їх індивідуальну поведінку, виявляти й намагатися разом з ними нейтралізувати віктимологічно значимі якості особи.

Важливим елементом віктимологічного запобігання є правова освіта населення. Знання законів, що регулюють цивільні, трудові, сімейні, господарські, кримінально-правові та інші відносини, дасть змогу багатьом уникнути долі постраждалих від злочинів⁴³.

ВИСНОВОК ДО ТЕМИ

Кримінологічна віктимологія представляє собою систему знань про жертв кримінальних правопорушень, закономірності та чинники їх поведінки, типові ситуації, що призводять до злочинних посягань, а також заходи віктимологічного запобігання. Предмет кримінологічної віктимології, насамперед, включає особу і поведінку жертви злочинних посягань, їх роль у генезі кримінального правопорушення.

Центральною фігурою у віктимології є жертва кримінального правопорушення. Віктимологічне поняття жертви кримінального правопорушення дещо відрізняється від поняття потерпілого у кримінальному провадженні. У процесуальному порядку потерпілим може бути визнано фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичну особу, якій завдано майнової шкоди. Для віктимології основний дослідницький інтерес представляють люди як жертви кримінальних правопорушень.

Завдання для самостійної роботи до Теми 3:

1. Віктимізація в Україні: стан, детермінанти, запобігання.
2. Віктимологічне запобігання.
3. Поняття та класифікація жертв корисливо-насильницьких злочинів.
4. Поняття та оцінка віктимної поведінки корисливо-насильницьких злочинів.

⁴² Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

⁴³ Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

5. Віктимологічні фактори, що зумовлюють злочинну поведінку.
6. Віктимологічна профілактика корисливо-насильницьких злочинів.
7. Віктимологічна профілактика злочинів проти громадського порядку та моральності.

Індивідуальні завдання до Теми 3:

1. Що собою представляє жертва злочину.
2. Чи може бути злочин без жертви.
3. Як підрахувати наслідки злочину для жертви.
4. Чи можна стати жертвою злочину, не розуміючи цього.
5. Чи може бути жертва без злочину.
6. Віктимологічна профілактика статевих злочинів
7. Віктимологічна профілактика злочинів проти авторитету органів державної влади.